

◆◆◆◆◆◆◆◆ TÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK ◆◆◆◆◆◆◆◆

2. szám.

ERDÉLY VALLÁSSZABADSÁGA A MOHÁCSI VÉSZTŐL BÁTHORI ISTVÁNIG

IRTA

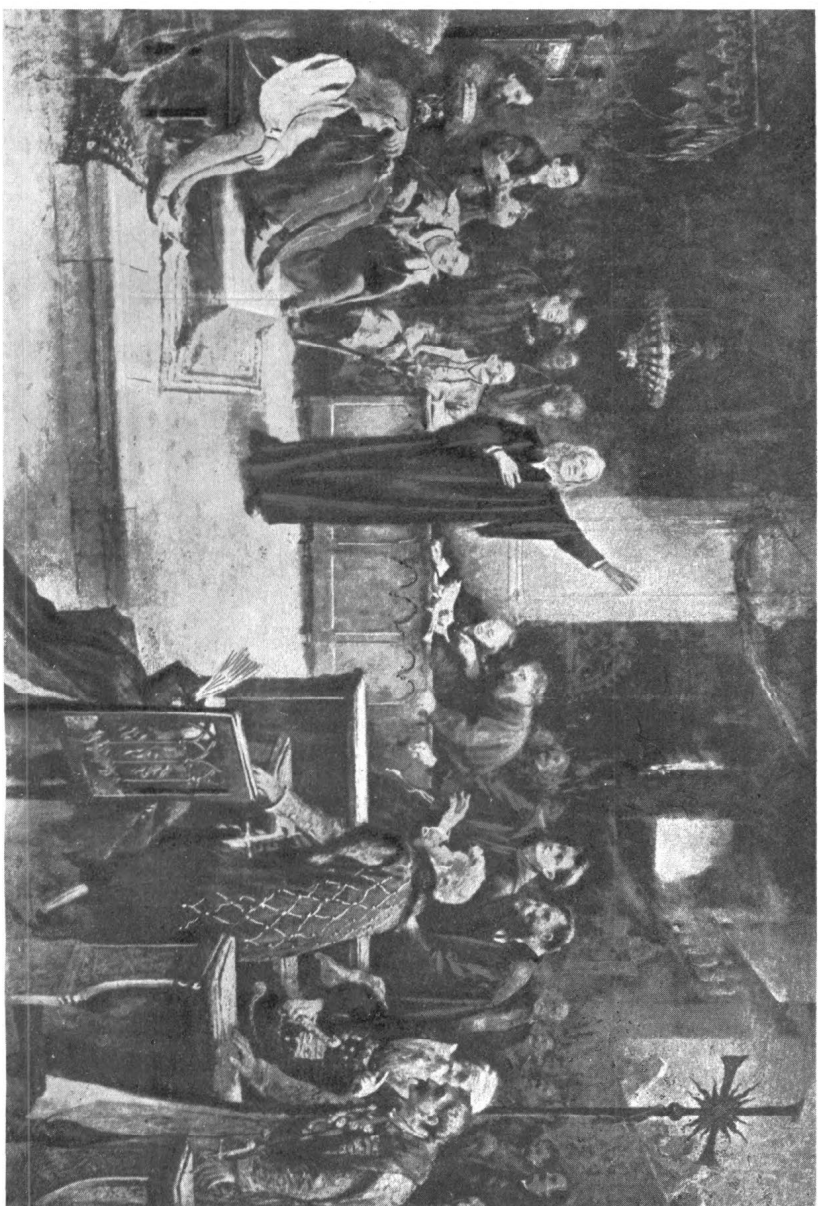
GAGYI SÁNDOR

BUDAPEST

HELLER I. ÉS M. „STUDIO“ KÖNYVNYOMDAI MŰINTÉZET

1912

A VALLÁSSZABADSÁG KIMONDÁSA AZ 1564. JÚNIUS 4—11-IKI TORDAI ORSZÁGGYŰLÉSEN.

TARTALOM.

	Oldal
Tartalom	3—8
Előszó	9—10
Bevezetés	11—12

I. FEJEZET.

A reformáció előzményei s a római katolikus egyház helyzete Erdélyben a hitújítás megindulása előtt.

A szász városok kiváltságai. — „Ecclesiae exemptae.” — Különböző egyházi hatóságok kialakulása. — Az egyházi hatalom megoszlásából származó káros következmények. — A püspök viszálya a papsággal. — Péter püspök erőszakoskodásai; Alárd vizaknai gerébet kivégezteti. — A szászok véres lázadása. — A Budán összegyűlt főpapok egyházi átok alá vetik a szászokat. — Husszita mozgalmak. — Marchiai Jakab erőszakos térítése. — Parasztlázadás. — A három nemzet első uniója 1438-ban. — Az alsó papság és a nép. — Az egyház tekintélyének aláhanyatlása 13—19

II. FEJEZET.

A reformált vallás behozatala s terjedése.

A reformáció terjedése Szebenben. — Megakadályozására irányuló törekvések. — II. Lajos király rendelete a szebeniek ellen. — 1523. évi LIV-ik törvénycikk fej- és jószágvesztéssel bünteti a protestánsokat. — Rákosi országgyűlés határozata: „Lutherani . . . comburantur.” — Okai és célja. — A protestánsok ellen hozott törvények és rendeletek eredménytelensége. — Elősegítette-e a mohácsi vész a reformáció elterjedését? — Eltérő nézetek. — A mohácsi vész utáni

állapotok. — János király és a protestantismus. — Szántai István és a segesvári colloquium. — János király állásfoglalása a hitvitán. — Halála. — A reformált vallás terjedésének okai 20—32

III. FEJEZET.

A protentáns egyházak szervezkedése.

Honter János fellépése. — Fráter György intézkedésére Izabella királyné Hontert a gyulafehérvári országgyűlés elé rendeli. — [Helyettesei az országgyűlésen. — Honter reformatori iratai. — Brassó és a Barcaság reformációja, — A protestantismus helyzetének erősödése. — 1545-iki tordai országgyűlés. — A medgyesi egyházgyűlés szervezi a szász protestáns egyházakat. — A protestáns vallás terjedése a magyarság között. — Az 1545-iki erdödi zsinat s a magyar protestáns egyházak szervezkedése. — Az 1548-iki tordai országgyűlés előkészíti s az 1550-iki kimondja az evangélikus vallás törvényes, szabad gyakorlatát 33—39

IV. FEJEZET.

A reformált vallás kettészakadása.

A kálvinizmus fellépése. — Kálmáncsehi, Heltai és Dávid Ferenc szereplése. — Az első evangélikus superintendens megválasztása. — Bornemissza püspök és a katolikus egyházi visszahatás. — A katolikus egyház iurisdictionja a protestánsok felett. — A katolikus egyházi vagyon saecularisatioja. — Az evangélikusok teljes jogú vallásszabadságának kimondása az 1557-iki tordai országgyűlésen. — Vallási küzdelmek az evangélikusok és kálvinisták között. — Zsinati hitviták. — A katolikus egyház szerepe a protestánsok küzdelmében; Novicampianus irata. — A református vallás eltiltása. — Melius és a magyarországi kálvinisták működése Erdélyben. — A reformátusok helyzetének erősödése — A reformált vallás teljes kettészakadása. — A tordai országgyűlés 1564-ben kimondja a reformátusok vallásszabadságát 40—60

V. FEJEZET.

Az unitarizmus.

A szentháromságellenes tanok első hirdetői. — Servet Mihály és a Socinus testvérek. — Stancaro szereplése külföldön és Erdélyben. —

A protestánsok támadása Stancaro ellen. — Dávid Ferenc küzdelme Stancaroval. — Az erdélyi unitarizmus és Blandrata György — Dávid Ferenc irányváltoztatása. — Dávid mint az unitarizmus apostola. — Vallási zavarok Kolozsvárott. — A városi tanács rendelete az újtók ellen. — A cathedraticum megszüntetése. — A katolikus egyház ellen irányuló mozgalmak. — A kolozsvári országgyűlés 1566-ban elrendeli a katolikus papok kiűzését. — A határozat magyarázata és következményei. — A katolikus egyház teljes megsemmisítése 61—76

VI. FEJEZET.

Az unitarizmus hatalomra jutása s vallásszabadság törvénybe iktatása.

Az unitarizmus térfoglalása. — A gyulafehérvári első hitvita, Melius és Dávid Ferenc küzdelme. — Irodalmi harcok. — Dávid Ferenc és a szentháromságellenesek teljes elszakadása a protestánsoktól. — Zsinati küzdelmek. — A tordai országgyűlés 1568-ban elrendeli, hogy vallása miatt senki se üldöztessék. — Kolozsvári templom per. — János Zsigmond az unitáriusok pártfogója. — Dávid Ferenc tervei a szászok ellen. — A váradi magyar nyelvű disputa; a kálvinisták utolsó zsinati mérközése a szentháromságtagadókkal. — Az unitáriusok hatalomra jutása. — Vallási elfajulások, társadalmi zavarok; az anabaptisták, a „fekete ember” lázadása. — A medgyesi országgyűlés 1570-ben eltiltja a további vallási újtásokat. — János Zsigmond házassági tervei. — A fejedelem rendelete a reformátusok ellen; a censura életbeléptetése. — A marosvásárhelyi országgyűlés 1571-ben törvénybe iktatja a három recepta religio mellé negyediknek az unitárius vallás szabadságát 77—93

VII. FEJEZET.

A görög keleti egyház Erdélyben a reformáció megindítása előtt.

A marosvásárhelyi országgyűlés a görög keletiekre nem terjeszti ki a szabad vallásgyakorlási jogot. — Okai. — A görög keleti egyház Erdélyben a hitújítás mozgalmai előtt. — A görög keleti keresztyénség behozatala Erdélybe a görög írók elbeszélései szerint. — Cáfolata. — A pápák a görög hitűek beolvasztására törekednek. — Egyházrendezési kísérletek. — Kún püspökség. — A pápaság actioja a görög keleti

egyház ellen; XXIII. János pápa keresztes hadjárata a schizmatikusok ellen. — Miért nem sikerült a római egyháznak a görög hitűek katholicizálása? — A görög egyház az Anjouk idejében, IV. Kelemen pápa ténykedései. — A görög hitű oláh egyház története és szervezete. — Volt-e görög keleti püspökség Erdélyben? — II. Ulászló király okirata. — A görög keleti hitű oláhok kiváltságai. — A magyar királyok és a keleti egyház. — Az erdélyi görög keleti egyház első királyilag ki-nevezett püspöke 94—108

VIII. FEJEZET.

A reformáció terjesztése és hatása az oláh nép között.

Melanchton és Crusius tervei a görög keleti egyház reformációját illetőleg. — Az evangélikusok hittérítői törekvései. — Wurmloch levele Hess Jánoshoz. — A brassóvidéki oláhok reformációja. — Katholikus ellensúlyozási törekvések. — Kálvini reformáció az oláhok között. — Protestáns egyházi könyvek és iratok oláh nyelvre fordítása és terjesztése. — Az első oláh református püspök és jogköre. — Az 1566-iki szebeni országgyűlés határozata a görög keletiek ellen. — Magyarázata. — A rendek panasza a görög keletiek ellen az 1568-iki tordai országgyűlésen. — Tordasi Pál, az oláhok második református püspöke. — Az 1569-iki országgyűlés megállapítja az oláh protestáns lelkészek javadalmazását. — A görög keleti vallás mint „*tolerata religio*” 109—121

Összefoglalás 122—123

Értelemzavaró sajtóhibák javítása :

13. lap, felülről 4. sor : Gerébet helyett gerébet.
17. „ 2. jegyzet : invasesunt helyett invaserunt
30. „ „ Itvánffy helyett Istvánffy
36. „ 2. „ deligenbant" helyett deligebant"
39. „ „ Nacioum helyett Nacionum
45. „ 1. „ Coloswriensis helyett Colowariensis,
51. „ „ placnit helyett placuit,
85. „ felülről 2. sor : érdekeit helyett érdekeiket.
104. „ 2. jegyzet : des Bolgaren helyett der Bulgaren.
119. „ „ Documentete „ Documentele
119. „ „ LLI helyett XLI.
120. „ 1. „ proři „ preoři.
120. „ 2. „ Ciparin helyett Cipariu.
120. „ 2. „ Blasin helyett Blaș.
-

ELŐSZÓ.

Az erdélyi vallásszabadság kialakulását s amelynek ez természetes következménye: a reformáció behozatalát, terjedését, különböző felekezeteinek létrejöttét s megszilárdulását a törvény határain belül, szándékom e munka keretében ismertetni, a mohácsi vésztől kiindulva, János Zsigmondnak, az utolsó választott nemzeti királynak élete végéig, pontosabban: az 1571 január 6-án tartott marosvásárhelyi országgyűlésig. Mikor is a három nemzet rendjei, a fejedelem jelenlétében, a három recepta religiához: a római katolikus, református és evangélikushoz, törvénybe iktatják a negyediknek: az unitárius vallásnak is törvényes, szabad, meg nem zavarható gyakorlatát s e tényükkel megelőzve koruk összes államait, a törvény hatalmával biztosítják Erdély lakóinak vallásszabadságát.

Nem terjeszkedem ki a különböző vallásfelekezetek között fennálló dogmai eltérések fejtegetésére s az ezek körül folytatott hosszadalmas zsinati viták részletezésére. Céлом csupán az, hogy az események láncolatát arról az oldalról kísértsem megvilágítani, hogy milyen álláspontot foglalt el az államhatalom, Erdély törvényhozása a nagy szellemi mozgalom idején, milyen mértékben segítette elő vagy korlátozta a régi és az egymásután kialakuló vallásfelekezetek munkáját s végül milyen előzmények után s körülmények között jött létre a felvilágosult országrendek korukat felülmúló nagyfontosságú határozata, mely a fényesmultu kis ország egyik legszebb alkotását képezi, amikor

nem veri bilincsekbe a hitet s a lelkiismeret szabadságát.

Értekezésemhez szükséges történeti forrásadatok összegyűjtésénél a Magyar Nemzeti Múzeum és Országos Levéltár nagyon kevés felhasználható anyagán kívül a jegyzetekben idézett magyar, latin, német és román kiadott munkák áttanulmányozása folytán nyertem részben felhasználható adatokat. Az újabb forrásművek közül különösen igen nagy segítségemre voltak Pokoly József egyháztörténeti művei, melyekben az erdélyi református egyház történetének alapos és elfogulatlan ismertetése becses vezérfonalat szolgáltatott munkám erről szóló részének megírásához.

Budapesten, 1912 június havában.

A szerző.

BEVEZETÉS.

„Veritas visu, et mora, falsa festi
natione et incertis valescunt.”

Tacitus: Annales II. 39, 15.

Magyarország keleti védőbástyája, mely századokon keresztül védte az anyaország sokszor végveszélyben forgó alkotmányát és szabadságát, a politikai élet százféle vihara közepette is képes volt megőrizni és gyakorlatilag is alkalmazni azt az elvet, hogy a lakosság, az állampolgárok egyéni szabadságának, lelkiismereti, hitbeli függetlenségének épségben tartása képezi az állam boldogulásának egyik legfőbb feltételét.

A fejedelmek belátása s a három nemzet felvilágosodottsága békés úton teremtette meg azt, amiért a műveltebb nyugoti államokban emberirtó véres harcok dúltak. Ha voltak is némi ellentétek, amelyeket hosszú vitákkal intéztek el, de nem szennyezte be a vallásos türelem e szép korszakát a vér, nem száll reá és utána átok. Melyik állam képes ilyet felmutatni? Franciaország történelmének lapjait a Szent Bertalan-éjszakán legyilkolt hugenották vére festi, a spanyolországi inquisitiótól borzadva fordul el a művelt világ s a szabadság hazájának, Svájcnak reformációjára Servet Mihály máglyája veti véres fényét.

De míg a nagy államoknak volt hatalmuk, hogy a külső harcok mellett az ország belsejében támadt mozgalmakat erős kézzel vérbefojtsák, addig a kis Erdély, amelynek már állami kialakulása is a harcok viharában született, magát sem védhette meg eléggé a külső ellenségektől, nem-

hogy a belső változások ellen léphetett volna fel a hatalom fegyverével. Különálló állami életének megszületése pedig egy időbe esik a katolikus egyház temetésével. Így a vallási küzdelmek kora csupán a különböző protestáns felekezetek egymással való versengését öleli fel. De ezt a versengést nem kísérte halálhörgés, nem vitték egymást máglyára a küzdő felek s egyik vallásfelekezet történetét sem fertőzi vér. A küzdelem legélesebb fegyvere az irodalom volt. Ellenfelek voltak, de nem ellenségek, hanem elsősorban hazafiak. Mintha valami csodálatos végzetszerűséggel megérezték volna, hogy egymásra szükségük van, mert csak egymás erejére vannak utalva s vállvetve kell küzdeniök, fegyverrel, diplomáciai ügyességgel, a létért és egyesült erővel igyekezzenek fentartani s megszilárdítani Erdély különvált államiságát.

A későbbi kor viszonyai nagy változásokat hoznak. Megszűnik Erdélyország önálló állami léte, de megmarad a négy vallás s békés fejlődéssel virágzik napjainkban is.

I. FEJEZET.

A reformáció előzményei s a római katolikus egyház helyzete Erdélyben a hitújítás megindulása előtt.

A szász városok kiváltságai. — „Ecclesiae exemptae.” — Különböző egyházi hatóságok kialakulása. — Az egyházi hatalom megoszlásából származó káros következmények. — A püspök viszálya a papsággal. — Péter püspök erőszakoskodásai. — Alárd vizaknai Gerébet kivégezti. — A szászok véres lázadása. — A Budán összegyűlt főpapok egyházi átok alá vetik a szászokat. — Husszita mozgalmak. — Marchiai Jakab erőszakos térítése. — Parasztlázadás. — A három nemzet első uniója 1438-ban. — Az alsó papság és a nép. — Az egyház tekintélyének aláhanyatlása.

A római egyháznak Erdélyben már kezdettől fogva sajátos helyzete volt. Azok a kiváltságok, melyekkel a betelepített szászokat már nemzeti királyaink is oly dúsan ellátták, érvényesültek az egyházi téren is.

Városaik nem voltak alávetve az erdélyi püspök hatalmának, hanem onnan kivéve, egyenesen az esztergomi érsek fenhatósága alá voltak rendelve. Ezek maguk választották papjaikat s rendelkezhettek a nekik járó tized fölött. Egészen az „ecclesiae exemptae” jogait gyakorolták.¹

Az egymástól nem messze fekvő ilyen kiváltságos egyházak külön királyi egyházakat alkottak s felettük külön prépostok, az u. n. „praepositi regales” állottak. Jogaikat némileg 1191-ben csorbították, amikor Gregorius de S.

¹ Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae. IV. I. 314. l.

Apostolo bíboros és Adrian erdélyi püspök ösztönzésére, III. Béla király felállította a szebeni prépostságot s a különálló kiváltságos szász egyházakat joghatósága alá rendeli, egyenes egyházi felettes hatóságául az esztergomi érseki széket jelölve ki.

Béla rendelkezését III. Coelestin pápa megerősíti s 1191-ben kelt oklevelében hangoztatja, hogy az erdélyi teutonok egyházát a király a püspöki széktől függetlenül, szabad prépostságra emelte.¹ Ebből csakhamar perlekedés keletkezik, mert a tizedfizetést az összes szász egyházak megtagadták a püspöknek. Végre is Adrian erdélyi püspök kérésére a király és a pápai követ együttesen körvonalozták az új önálló prépostság jogkörét s fenhatósága alá csupán a szebeni, újegyházai és a sinkai káptalanokat rendelik, míg a többiek a Nosznaságnak nevezett Besztercevidékkel egyetemben a püspöki szék alatt maradnak.²

II. Endre király idejében még különlegesebb helyzet állott fenn az erdélyi egyházi ügyeket illetőleg. A vajdaságnak külön püspöksége volt Gyulafehérvár székhellyel, mely alá tartozott Máramaros is s emellett még szerepeltek a különféle apátságok és archidiaconusságok, melyek az esztergomi érsek fenhatósága alatt állottak. A székelység s a szászok egyrésze a homályos történetű milkovai püspök alá volt rendelve s mint különálló egyházi hatóság szerepelt a szebeni prépostság is.

Mindezekhez járult még azután, hogy a Barcaságra telepített német lovagrend földjeit, lakosaival együtt, a pápai székeknek ajánlotta fel s a pápa felsősége és az apostoli szék

¹ Cum ecclesia Teutonicorum Ultrasilvanorum in preposituram liberam sit instituta, et eisdem, quibus et aliae prepositurae exemptae libertatis insignibus aedimta.

Hunfalvy Pál: Az oláhok története. Budapest, 1894. I. k. 213. l.

² Urkundenbuch für Geschichte Siebenbürgens. Herausgegeben von Georg Daniel Teutsch und Friedrich Firnhaber, Wien, 1857.

Fontes rerum Austriacarum. Tom. I. Pag. 3. 4. 5.

által adandó szabadság elismerésére évenként, két arany márka fizetését ígérte. III. Honorius pápa ezt elfogadva, 1224-ben kibocsátott oklevelében a Barcaságot és Havasalföldet, (Terram Boza et ultra montes nivium) minden lakójával egyetemben a római egyház tulajdonába s a szent-szék közvetlen hatalma alá rendeli s meghagyja, hogy a mindenkori római pápán kívül más egyházi főhatóságuk ne legyen. Egyuttal a Barcaság és Havasalföld számára külön decanságot állít, illetve megerősíti az esztergomi érsek által a pápai szék nevében oda kinevezettet. Ezzel aztán Erdélynek ez a része is egyháziilag különálló lett.

A Barcaság a lovagrend kiűzése után is megmaradt egyházi függetlenségében, mert IV. Béla 1240-ben négy egyházat a cisztercita-szerzetesrendnek adományoz s adománylevelében kimondja, hogy függetlenek maradnak a püspöki szék jogkörétől. Míg a meglévő papjaik életben vannak, addig minden egyház a jog elismeréseért a szerzetesrendnek egy ezüst márkát tartozik fizetni, a király pedig 100 ezüst márkát fizettet ki a rendnek az esztergomi királyi kamara útján.¹

Az egyházi hatóságok megoszlása hatással van a polgári jogéletre is. IV. Béla király Gallus erdélyi püspök kérésére a püspökség jószágain lakó telepesekeket kiveszi a vajda és a megyei ispánok bíraskodása alól és teljesen a püspök joghatósága alá rendeli. Hasonlóképen Kún László 1282-ben megengedi az erdélyi püspököknek, hogy birtokain joghatóságot gyakoroljon.²

¹ Quasdam ecclesias in Burcia, in partibus Transilvanis, videlicet castrum S. Mariae, (Marienburg = Földvár) Montem Sancti Petri, (Petersburg = Szent-Péter) Montem Mellis (Honigsberg = Hermány) et Tartileri (Tartlau = Prázsmár) in quibus diocesanus episcopus nihil jurisdictionis obtinet, sed ad nos specialiter et immodiate pertinet cum proventibus, iuribus ac omnibus suis pertinentiis duximus conferendas. G. D. Teutsch und Fr. Firnhaber: idézett munka. Tom. LXI. Pag. 65.

² G. D. Teutsch und Fr. Firnhaber i. m. Tom. LXI. Pag. 65.

Természetes, hogy az egyháznak ez a sokféle szakadása s a különféle egyházi hatóságok önálló szereplése káros következményekkel járt. A püspökség alól kivált s önálló jogkörrel felruházott egyházak már többé nem a püspöknek, hanem saját maguk által választott lelkészeknek fizetik a tizedet s ez a püspöki szék jövedelmének érezhető csökkenését eredményezi. Világos, hogy az erdélyi püspökök igyekeztek az elvesztett jövedelmet visszaszerezni.

Ilyen irányú törekvéseiknek már II. Endre idején akadunk nyomaira, amikor az erdélyi püspök hosszú időn keresztül perlekedik az egyes kiváltságos egyházak pap-ságaival. Endre király ugyanis, amikor a Barcaságot a német lovagrendnek adta, Vilmos erdélyi püspök a neki járó tizedet a barcasági papoknak nagylelkűen elengedte, melyet ugyan amúgysem kapott volna meg, lévén a lovagrend összes birtoka minden lakójával egyetemben közvetlenül a pápai szék hatalma alá rendelve s függetlenítve a püspök minden irányú beavatkozásától. Mikor azonban Endre, a lovagrend túlkapásait megsokalva, azt 1225-ben az országból kiűzte, az erdélyi püspök a korábbi jog visszaállítását akarta keresztülvinni s hosszadalmas perbe keveredett a barcasági papokkal a tized megtagadása miatt. A pápa egyházi bírót rendelt ki az ügy elintézésére, aki az erre vonatkozó iratokat Rómába küldötte. Itt azonban az igazságot eldönteni nem tudták. A pápa ekkor a Szeret-folyó mellett 1227-ben alapított kún püspökség akkori püspökét bízta meg, hogy szedjen össze a perre vonatkozó minden dolgot és ítélelhozatal végett küldje el a pereskedő feleket vagy megbizottjaikat az apostoli székhez.

Ugyancsak ez a püspök, akinek neve nem maradt fenn, (talán Raynoldus) pert indított még hét fogarasvidéki pap ellen: „super obedientia et reverentia”, majd megint a kolozsi apát és monostor ellen, a tized fizetésének megtagadása és az egyházi fenhatóság el nem ismerése miatt. Mindkét utóbbi ügyben a pápa a kúnok püspökét s az

erdélyi és csanádi prépostokat bízta meg, hogy rendezzék a perre vonatkozó ügyeket és terjesszék fel a szentszékhez.¹

IV. László király idejében Péter erdélyi püspök a kiváltságos szász egyházakat, a tized jövedelem megszerzése céljából, saját egyházmegyéjébe akarja kebelezni. Mikor pedig a kiváltságukat féltékenyen őrző szászok a püspök erőszakoskodásának ellene szegülnek, a hatalmaskodó főpap a vizaknai gerébet, Alárdot kivégezteti. A felingerült szászok, a kivégzett Alárd fia, Gyan (Gaan, Gean, talán János) vezetésével fegyvert ragadnak s 1227 Reminiscere vasárnapján (február 21) Gyulafehérvárt megrohanva, elfoglalják. A felbőszült szászság véres bosszút áll a püspök erőszakoskodása miatt a város védtelen népén. Felgyújtották a székesegyházat és a templomokat s az azokba menekült népet, férfiakat, nőket, gyermekeket egyaránt, azonkívül nagyszámú kanonokot és papot bennük megégettek s a menekülőket kegyetlenül legyilkolák. Az egyházi kincseket széthordták, a szentségeket, ereklyéket megszentségtelemtették. A káptalani könyvtárt elpusztították, a levéltárt feldúlták s az okiratokat, kiváltság-leveleket szétszaggatták.²

E vandál pusztítás még csak méltó megtorlást sem nyert. A Kún László uralma alatt teljesen elgyöngült országos hatalom büntetlenül hagyta a tetteseket. Egykorú oklevelek feljegyzése szerint a Budán összegyűlt magyarországi főpapok egyházi átok alá vetették ugyan a bűnő-

¹ Theiner Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariae Romae* 1859. I. k. 138—139. l.

² Cum ipsa universitas anno Domini 1277. in dominica Reminiscere, super eandem ecclesiam cathedralem manu annata irruentes ipsam hostiliter invasesunt, comburentes in eadem ecclesia bene ad duo milia hominum utriusque sexus et specialiter itt a megölt papok névsora következik et quam plures alios ecclesiasticos et sacerdotes, comburendo et auferendo omnia ornamenta, libros et instrumenta dictae ecclesiae stb.

Monumenta Vaticana Hungarica. Budapest, 1883.

Acta legationis Cardinalis Gentilis. 207—208. l.

söket,¹ de ennek nem sok eredménye volt. Kún László életében a pápa annyi átkot dörgött már a király és az ország fejére, hogy a végén már megszokottá vált s komolyan senki sem vette.

Az egyházi ügyekből keletkezett viszályok, a tized nem fizetése miatti perlekedések azonban állandóan napirinden maradtak. Hol a püspökök mentek panaszra az egyes egyházak s renitens papok ellen a római kuriához, hol a papok vádolták be püspököket a királynál erőszakoskodásai s jogtalankodásai miatt. Legtöbb nézeteltérés és civakodás a tized-adó fizetésének kérdése körül merül fel.

A területek egyházi szempontból való feldarabolása, természetszerűleg maga után vonta az egyes főpapok jövedelmének csökkenését s azt a telhetetlen kapzsiságot pedig, amellyel az egyház főemberei jövedelmüket egymás rovására gyarapítani igyekeztek, az alsóbb néposztály az amúgy is súlyos terhek alatt görnyedő jobbágyság synylette meg. Mindez nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyben az egyház tekintélye hova-tovább aláhanyatlott s a népnek vallásába vetett hite ingadozni kezdett, olyannyira, hogy a Magyarországból kiűzött Tamás és Bálint papok által terjesztett husszita irányzat, 1436-ban oly rohamosan elharapódzott, hogy Marchiai Jakab, ferencrendi generálisnak már csak a legválságosabb időben sikerült ugyan a végveszélyben forgó egyházat megmenteni, de másfelől erőszakos fellépésével polgárháboruba sodorta az országot. A következő évben kitörő parasztlázadásnak is egyik legfőbb oka Marchiai Jakab hittérítői kegyetlenkedésein kívül, a főpapok (Lépes püspökök) zsaroló kapzsisága volt, jóllehet vezetőik hangoztatják, hogy ők nem az anyaszentegyház ellen fogtak fegyvert, sőt a püspököknek járó tizedet is meg-

¹ Datum Budae in quindenis Pentecostes in convocatione domini regis Hungariae generali. Év nélkül, de Szabó Károly meghatározása szerint 1277-ben.

fizetik, de amellett kijelentik, hogy ezen a címen őket tovább ne zsarolják.

Az egyházfők által felidézett lázadásoknak Erdély történetében mélyreható jelentősége lett, mert egyik indító oka volt a három nemzet 1438-ban megkötött legelső uniójának.

Amit a főpapság nagyban, ugyanazt tette az alsó papság is kicsiben az anyagi haszon gyarapításáért. A papi tized behajtását keresztülvitték minden rendelkezésükre álló eszközökkel. Hatalmas fegyverük volt ez irányban a kiátkozás joga. Ha a papi adó fizetésével késlekedtek vagy annak beszolgáltatását megtagadták, a plébános a templomban, oltár előtt mondta ki az excommunicatit s amíg a pénzt be nem szolgáltatták, addig szünetelt minden egyházi functio s a nép, a nyomorult jobbágy, kinek hitéletében oly nagy szerepet játszott az üdvözülés tana, hitvány adógarasokért a lelki kárhozatnak volt odadobva.

Borzalmas volt az ilyen adóbehajtás, borzalmas és embertelen. Ha még figyelembe vesszük, hogy az alsó papság, tehát az egyháznak az a közege, amely a néppel közvetlenül érintkezett s erkölcsi, szellemi vezetőjének irányítójának kellett volna lennie, túlnyomó részben csekély képzettségű, tanulatlan, iskolázatlan elemből állott s gyakran összes tudománya csupán az olvasásra és éneklésre szorítkozott, akkor előttünk áll Erdély vallásügyi helyzete akkor, amikor a fellendülő ipari, kereskedelmi s tudományos élet szorosabb kapcsolatba hozza a nyugoti államokkal. Amely érintkezésnek önként folyó következménye lett a reformációval való megismerkedés és a hitújítás eszméinek Erdélybe való átplántálása.

Jellemzően írja Bod Péter, a korra vonatkozólag egyházhistoriájában: „Ob has caeterasque alias causas auxilium multum expectabant tempus, quo lumine veritatis illustrati viam sibi et alios ceruerent ad salutem; factum tandem est, cum clementissimum Numen benigne verbum suum indultet *per Reformationem*.¹

¹ Bod Péter: *Historia Hung. Ecclesiastica*. I. k. 147. l.

II. FEJEZET.

A reformált vallás behozatala és terjedése.

A reformáció terjedése Szebenben. — Megakadályozására irányuló törekvések. — II. Lajos rendelete a szebeniek ellen. — 1223-ik évi LIV-ik törvénycikk fej és jószágvesztéssel bünteti a protentánsokat. — Rákosi országgyűlés határozata: „Lutherani comburantur”. — Okai, célja. — A protestánsok ellen hozott törvények eredménytelensége. — Elősegítette-e a mohácsi vész a reformáció terjedését? — Eltérő nézetek. — A mohácsi vész utáni állapotok. — János király és a protestantismus. — Szántai István és a segesvári colloquium. — János király állásfoglalása a hitvitán. — Halála. — A reformált vallás terjedésének okai.

Az erdélyi reformáció Szebenből indul útjára, a hova a szász kereskedők Luthernek 1518-ban megjelent „De Libertate Christiana Confessione Poenitentia” című művét már 1521-ben beviszik s innen rövid időn a többi szász városok is megismerik.¹ Ugyanekkor jött Sziléziából két szerzetes: Ambrosius és György, akik Luther tanaival megismerkedve, Szebenben nyíltan hirdetni kezdték az új hitet. A szászok akkori ispánja, Pemphflinger Márk, nem lépett fel ellenök, sőt csakhamar maga is híve lett az új hitnek.

A szebeni egyház plébánosa, Mátyás Kálmán, ugyan mindent elkövetett, hogy a veszedelmes irányzatnak gátat vessen, sőt utóda, Ramasz Mátyás panaszával egyenesen a királyhoz fordul, bevádolva a két papot eretnekség bűne

¹ II. Lajos király már 1520-ban rendeletet adott ki Várdai Ferenc erdélyi püspöknek az Erdélybe becsúszott lutheránusok ellen.

miatt. II. Lajos, az egyházi viszálykodást elintézendő, a szebeni egyházat visszahelyezi az esztergomi érsekség joghatósága alá s az érseket megbízza, hogy tekintélyét latba vetve, az eretnekség elfojtására törekedjék.

Az érsek hatalma azonban gyengének bizonyult a rohamosan terjedő reformációval szemben s ezért Lajos király 1523-ban május 8-án kiadott rendeletével eltiltja a kiátkozott Luther tanait, könyveit megégetni rendeli s azok vásárlását, olvasását vagy terjesztését „sub poena confiscationis omnium bonorum” akarja meggátolni. Majd Szapolyai János és Werbőczy sürgetésére az országgyűlés még ugyanez évben törvénybe iktatja, LIV. cikkelyként, hogy a király, mint katolikus uralkodó valamennyi, lutheránust s azoknak pártfogóit fej- és jószágvesztéssel bünteti.¹

Hogy Lajos király említett rendelete a szebeniek ellen tényleg foganatba is vétetett, mutatja Haner történelmi munkájának következő feljegyzése: „Non contradicebant Regis edicto Senatores, sed potestate commissario facta haud paucos Lutheri libellos conquisitos et civibus ereptos in foro Cibiniensi comburare permittebant.”²

Azonban, hogy e szigorú királyi rendeletnek és országgyűlési végzésnek mégsem lett meg a kellő eredménye, mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1524 március 9-én újabb királyi rendelet jelent meg, mely elrendeli, hogy Luther iratai mindenütt kikutatandók és nyilvánosan elégetendők; akik pedig azokat olvassák vagy terjesztik, fej- és jószágvesztéssel bünhődjenek.

Betetőzi ezeket az 1524-iki rákosi országgyűlésen

¹ Corpus Iuris Hungaricus. Kovachich, Suppl. ad Vest. II.

„Omnes Lutheranos et illorum Fautores ac factioni ipsi adherentes, tanquam publicos haereticos hostesque Sacratissima Virginis Mariae poena capitis et ablatione omnium bonorum suorum Majestas Regia, veluti Catholicus princeps punire dignetur.”

² Georg Haner: Historia Ecclesiarum Transsylvaniae. Francofurti et Lipsiae. 1604. 163. l.

hozott s a következő évben szentesített IV-ik törvénycikk, amelynek értelmében a lutheránusokat az országgyűlés kiirtani s megégetni rendeli és ennek végrehajtására felhatalmazza nemcsak az egyházat, hanem a világiakat is:

„Lutherani omnes de Regno extirpentur et ubicunque reperti fuerint, *non solum per Ecclesiasticos, verum etiam per seculares personas libere* capiantur et comburantur.“¹

Mindenesetre különösnek tűnhetnék fel előttünk, hogy a magyar országgyűlés ilyen szigorú törvényekkel igyekszik útját állani a reformációnak már akkor, amikor még a nyugati államokban sem léptek fel nagyobb szigorral az új hit követői, illetve terjesztői ellen. De a kor politikai viszonyai ezirányban teljes magyarázatot nyújtanak.

A könnyen befolyásolható fiatal király erélytelensége s idegen, nagybárára német tanácsosainak lelkiismeretlensége az amúgy is hanyatló országot teljesen a romlás szélére sodorta. A nemzeti-párt pedig, élén Werbőczivel s Szapolyai vajdával, mindent elkövetett, hogy az idegeneket, kiket a romlás okozóinak tekintett, a király környezetéből eltávolítsa.

Elfogadható okot kellett keresniök erre, mert jól fel-fogott külpolitikai érdekből ellenük, mint németek ellen, nem léphettek fel, nem akarván a német császárral s fejedelmekkel ellentétbe kerülni most, amikor épen ezektől vártak az ország számára hathatós támogatást az előrenyomuló török ellen. Megfelelő jogcímet az erősebb rendszabályokra leginkább abban találtak, hogy ezek részint maguk is protestánsok vagy legalább is a protestantismus pártfogói voltak.² Így a reformáció védőjeként szerepeltek

¹ Corpus Iuris Hung. Kovachich. Vest. Com. 576. l.

² Brandenburgi György őrgróf és fia Vilmos, br. Schnaidpeck János birodalmi követ, a királyné egész udvara, sőt Mária királyné is mint a protestantismus lelkes pártfogói szerepeltek.

Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest 115—128; 200—208. l.

Brandenburgi György örgróf és fia Vilmos, br. Schnaidpeck János birodalmi követ, a királyné egész udvara, sőt maga a királyné sem idegenkedett attól, ami miatt heves szemrehányásban volt része egy alkalommal bátyja Ferdinánd, a későbbi magyar király részéről.

Az országgyűléseken hozott szigorú törvénycikkék éle, tehát elsősorban az említett idegenek ellen irányult s így inkább nemzetpolitikai, mintsem vallási célzattal hozattak. Bajos volna különben megérteni, hogy oly kevésbé igyekeztek érvényt szerezni e törvényeknek akkor, amidőn a klérus folytonos panaszai eléggé dokumentálták, hogy anép között mennyire rohamosan terjed az „eretnység átkos fekélye.”

Jóllehet az ország rendjeinek egymással folytatott pártküzdelsei s az ezek nyomán támadt zűrzavaros állapotok, nemkülönben a közelgő török veszedelem igen alkalmasak voltak arra, hogy a rendeletek és törvények következetes megtartását szigorúan ne ellenőrizhessék, mindazonáltal, ha olyan nagy lett volna a rendeknek a protestánsok ellen irányuló gyűlölete, mint amilyennek következtethetnénk, tisztán a törvény szavait véve figyelembe, lehetetlen, hogy ne érvényesítették volna az általuk sugalmazott törvény rendelkezéseit, mikor arra volt erejük, hogy a király gyűlölt német tanácsosait állásukból letegyék s helyükbe a nemzeti-párt vezéreit emeljék. Épen azokat, akiknek határozott sürgetésére szentesítette a király a lutheránusok ellen hozott törvényeket.

Az 1523 és 1525-iki szigorú törvényekre vonatkozólag, mely a lutheránusokat fej- és jószágvesztésre, illetve tűzhalálra ítéli, Ribini egyháztörténeti munkájában érdekes feljegyzést találhatunk, amikor megjegyzi: „Si verum est, omnia in Comitibus huius temporis, ex mente et commodo Joan, de Zapolya, decreta esse: hanc quoque in Lutheranos acerbiter factioni Zapolyanae tribuendam esse.”¹

¹ Ribini Ioannes: Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae. Posonii 1787. I. k. 10. l.

Ez a nézet körülbelül meg is felel a tényeknek, ha figyelembe vesszük, hogy Szapolyai János kezdettől fogva a nemzeti királyság eszméjének volt képviselője és hozzá még a maga személyében a jövőre nézve; nem nehéz tehát a nemzeti-párt állásfoglalását kiolvasni ama határozatokból, melyek formailag ugyan a lutheránusok ellen, valójában pedig az idegen, német udvari-párt letörésére hozattak. Bizonyos ugyanis, hogy maga a királyné is hajlott a reformációhoz, amint az Luthernek egy hozzá intézett leveléből is kiténik: „Secunda quippe fama ad me pervenit, Maiestatem Vestram ad evangelium esse *propensam*, attamen ab impiis Episcopis, qui magna in Ungaria potestate praediti et maximum eiusdem partem possidere dicuntur, admorum impediri . . .”¹

De az említett rákosi országgyűlés, kétségtelenül rendkívül súlyos határozata ellenére, a reformált vallást elnyomni nem sikerült, sőt hogy annak terjedése Erdélyben még nagyobb mérveket öltött, tanuságot tesz róla a szebeni káptalannak 1526-ban kelt panaszlevele, melyben kéri Szalkai esztergomi érseket, hogy tenne valamit az eretnység romboló vétkeinek megszüntetésére, mert a folytonos jogtalanságok miatt, ők már alig élhetnek. Az érseket annyira megghatotta a panasz, hogy kiközösítéssel és egyházi átokkal sújtotta a lutheránusokat s a királytól Pemphlinger és követői ellen, egyenesen a nem régen hozott IV. törvénycikk érvényesítését követelte. De a fenyegető török veszedelem közeledése miatt Lajos király nem léphetett fel erőlesebben s megelégedett azzal, hogy a szebeni ispánt 1526 július 17-én kiadott rendeletében köteletségére intette s királyi kegyelmét helyezte kilátásba számára, ha az eretnekek kiirtását szorgalmazza.

A mohácsi veszedelmet követő gyászos idők még jobban elősegítették a reformáció terjedését. A csata sze-

¹ I. Ribini: idézett munka I. k. 15. l.

rencsétlen kimenetelét Bod Péter egyházhistóriájában nem tartja ugyan a reformáció terjedését előmozdító elsőfontosságú tényezőnek, midőn a következő szavakban fejezi ki nézetét: „Clades illa funesta etsi occasio aliqualis fuit ad Reformationis progressum, tamen pro jubilaeo et triumphali non habent Reformati.” Teljes önérzettel kel ki Turóczi László szavai ellen és hazafiúi felháborodással utasítja vissza vádját, mely szerint ama gyásznapi, mely az egész keresztyén világ szomorúságát okozta, a protestánsok szemében szent örömnép volt!

Kétségtelen azonban, hogy a reformáció rohamos terjedésére, megkönnyítő hatással volt a nagy nemzeti gyásznapi, mert ha objektíven nézzük a dolgot, már magában az a tény, hogy a katolikus egyház vezető emberei: püspökök és főurak számosan lelték halálukat a mohácsi síkon s így tetemesen megcsökkent az új hit üldözőinek száma, már maga ez az egy factum is bizonyíthatja, hogy a két esemény között szoros és benső okozati kapcsolat áll fenn. Nem említve a szerencsétlen csatavesztés közvetlen következményeit, amikor a kétségbeesett nemzet vívja élet-halálharcát a hódító török hatalommal s a két király egymással folytatott hatalmi versengése teljes mértékben lekötötte az ország figyelmét s erejét, korántsem nyújtva alkalmas időt az előnyomuló reformáció ellen indítható hatásosabb fellépésre.

Szalkai esztergomi érsekkel együtt a mohácsi csatán számos püspök s főpap vérzett el és így nagyszámú egyházi szék került üresedésbe. Ferdinánd és Szapolyai igyekeztek ugyan a megürült méltóságokat új emberekkel betölteni, de a pápa az ellenkirályok által kinevezett főpapokat, püspököket hivatalukban nem erősítette meg s ennél fogva ezek inkább csak a javadalmak haszonélvezői voltak, mert egyházi jogokat a pápa megerősítése nélkül nem gyakorolhattak. Mint ilyenek nem szentelhetek papokat s így új papi generáció hiányában az időnkint megürült

plébániákat nem tölthették be s a pásztor nélkül maradt nyáját az országban szertejáró protestáns prédikátorok könnyen terelhették az új hit táborába.

János király, kinek hatalma alatt állott Erdély, a protestánsok túlhajtott üldözésével nem akarta pártját gyengíteni. Az ország tekintélyes főurai közül ez időben már többen felvették a reformált hitet s a „*cuius regio, eius religio*” elvénél fogva mindinkább nagyobb területet hódít a lutheri vallás. Az erdélyi szászok s a bányavárosok túlnyomólag protestánsok és egymással szövetkezve tekintélyes erőt alkotnak, mellyel nem lett volna szerencsés dolog János királynak, a protestánsok zaklatása miatt ellentétbe kerülni. 1527-ben ugyan rendeletet adott ki a lutheránusok ellen,¹ arra azonban már nem sok gondot fordított, hogy ennek fogamatja is legyen. Elnézését a protestánsok irányában talán abból is lehetne magyarázni, hogy az az egyházi átok, amellyel VII. Kelemen pápa 1528-ban sújtotta, ha vallásába vetett hitét nem is, de bizalmát a szentszék irányában mindenesetre megingatta, amit püspökei is észrevenni látszottak, midőn Brodarich és Frangepán panaszkodva írják a pápának, hogy az eretnekség terjedése a király kiátkozásának következménye, mert e miatt nem törődik az egyházi dolgokkal s kéri a pápát, hogy mentse fel a királyt az egyházi átok alól.² A feloldozást a pápa később el is rendelte, de a király érzületén ez vajmi keveset változtatott. Nagy örömmel jegyzi is meg a jóval későbbi szorgalmas egyházhistorikus, Bod Péter: „*In fumum conatus novi Regis et in nihilum minae reciderunt.*”³

¹ Katona István: *Historia Critica* XX. k. 31. l.

² *Monumenta Hungariae Historica*. I. oszt. V. k. 186—188 l. Londoni okmánytár.

Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1903. I. k. 38. l.

³ Bod Péter: *Historia Hung. Ecclesiastica*. 178. l.

1529 február 8-án ugyanis a szebeni tanács elrendeli, hogy a barátok nyolc napon belül, fejvesztés terhe mellett, minden holmijokkal hagyják el a várost, vagy térjenek az evangéliumi hitre.¹

Az 1538-iki segesvári colloquiumon János király olyan magatartást tanusított, hogy a reformáció híveit méltán töltötte el a remény, hogy a királyuk a protestántizmushoz fog csatlakozni.

Martinuzzi fellépése folytán ugyanis Szántai István kassai protestáns papot megidézték Erdélybe, hogy nyilvános vitában győzzön vagy legyőzessék. A király két bírót nevez ki a vita vezetésére. Adrián fehervári vicariust és Kálmáncsehi Mártont, a fehervári seminarium rectorát. Midőn a vitatkozás a római egyház képviselőire már-már kedvezőtlenül ütött ki, Martinuzzi heves, szinte bántó beszédben veti a király szemére engedékenységet:² „De hoc non est, quod tuae Majestati gratias agamus!” Kéri, sőt követeli a királytól, hogy Szántait kihallgatás nélkül, mint eretneket égettesse meg. János király azonban azt feleli, hogy csak főbenjáró bűnben akar bárkit is halállal büntetni.

Világos, hogy e kijelentése politikai célzatú volt, mert hiszen ő mindvégig megmaradt jó katolikusnak, mert minden elnézése mellett is ritkán ugyan, de egyes intézkedései nyíltan igazolták, hogy kiátkoztatása ellenére is, hű fia maradt egyházának.³

¹ Lampe Fridrich Adolph: *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Trajecti ad Rhenum 1728. 69. l.

² „Fráter György váradi püspök és kincstartó s az herélt Statilius gyulafejevári püspök és az egri püspök Frangepán Segesvárott a királyt mind könyörgésekkel, mind fenyegetésekkel arra akarják venni, hogy megégetné minden törvény nélkül, miérthogy Luther vala.”

Heltai Gáspár: „Hispániai Vadásság” című művéből közli gr. Kemény József: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge. II. 116. l.

³ Dévai Biró Máttyás és Bebek Imre bebörtönöztetése.

Statileo püspök a király szavaira megjegyzi, hogy a mise elvetése és az úrvacsorának két szín alatt való kiszolgáltatása csak eléggé halálos bűn. Mire János király mindenki nagy ámulatára azt kérdi Statileotól, hogy vajjon volt-e a görög egyházban mise és nem két szín alatt vesz-e ott is az úrvacsorát. Ha az ott jól van, miért ne tehetnék azt mi is?

Megdöbbszent erre a püspök és méltán. Olyan kijelentés volt ez egy katolikus király szájából akkor, ami egyértelmű volt a római egyháztól való teljes elszakadással elvben s a pápaság hatalmi állásának megingatásával de facto. Kijelenti ugyan János egyuttal, hogy Szántait nem védeni akarja, csak az igazságot megoltalmazni az isten büntetésének elkerülése végett. De ennek ellenére előbbi szavai a protestánsok körében nagy örömet és megnyugvást szereztek.

Szinte hihetetlen, amit Szántainak a király a hitvita után magánbeszélgetés alkalmával mondott:

„Ego te defendere non valeo, forsan mihi quoque periculum causarem ubi igitur, vende, quae habes bona et recipe sub protectionem Principis, ubi libere veritatem agnitam profiteri poteris.“¹

Szapolyai különben az úrvacsoráról való véleményét élete végéig megtartotta, sőt halálos ágyán ő maga is két szín alatt vette azt Fráter György kezéből. Igaz ugyan, hogy nem mulasztotta el, egyháza parancsának is eleget tenni azáltal, hogy előbb a katolikus egyház követelménye szerint meggyónt.²

¹ Bod Péter: idézett munka. 178. l.

² Monum. Hung. Hist. I. oszt. XVI. k. 82—85. l.; II. oszt. VI. k. 113. l.

János királynak ismeretes véleményéből az úrvacsorát illetően s abból a tényből, hogy halálos ágyán azt két szín alatt vette, azonban még nem következik az, hogy ő érzelmeit s felfogását tekintve, csatlakozott volna a protestantizmushoz, mert az úrvacsorának két szín alatti vétele őt mint fejedelmi személyt a régi szokás alapján amúgy is jogosan megillette.

Halála után Martinuzzi minden igyekezete ellenére, hogy az erdélyi szászok között már-már általánossá vált lutherizmust kiírta, a reformált hit követői mindjobban szaporodtak.

A reformált vallás terjedéséhez hatalmas segítségül szolgáltak a szászok által Szebenben, Brassóban, Segesvárott és Medgyesen felállított felsőbbfokú iskolák, hol a reformációnak német egyetemeken képzett hívei, már teljesen az új hit szellemében tanítottak.¹ Az ebben rejlő veszedelmet Martinuzzi eléggé tapasztalhatta s igyekezett is hatalmának minden erejével, kevés sikerrel bár, működését lehetetlenné tenni. De erőlködése meddőnek bizonyult. A reformáció feltartóztathatatlanul haladt megkezdett útján, hogy alig pár évtized leforgása alatt meghódítva Erdélyt, mélyreható politikai és társadalmi átalakulások kútforrása legyen.

Ha tekintetbe vesszük azt a szoros viszonyt, amely Magyarországot politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési tekintetben az egyházzal összefűzte, valóban csodálkozunk kell azon, hogyan tudott átalakulni a nép érzületvilága olyan rövid idő alatt az 1525-iki híres „Lutherani comburantur” határozat óta.

A pápaság viszonya a magyar királysághoz, századok óta a legbensőbb volt s a magyar nemzet a mohácsi veszedelem előtt a pápától várta az ország szabadulását, a török elűzését. De szomorú csalódás váltotta fel reményességét. A pápa a világi uralom fejével, a császárral állott önző harcban s a keresztyénség javát saját érdeke után helyezte és a nemzet másfél századéves sírját megásta a pogány. Ily keserű csalódás méltán elidegeníthette a ma-

¹ Brassóban már 1542. óta rendszeresen szervezett evangélikus iskola működött, külföldön tanult tanárokkal, Szeben pedig 1549-ben Stancaroval dolgoztat ki egy magasabb jellegű tanintézet felállítására vonatkozó tervet.

gyart! Betetőzte ezt a másik fontos tényező: János király kiátkozása.

A nemzeti királyság rég óhajtott eszméje már-már megvalósulni látszott s a nemzet azt hitte, hogy a pápa az idegen pártot, amely még hozzá „eretnek” is volt,¹ mellőzi a nemzeti javakért, midőn egyszerre megsemmisülni látja minden reményét a pápa váratlan és igazságtalan tette által. Ezért fordult el pápai széktől s vele egyuttal a katolicizmust képviselő papságtól az urak legnagyobb része és általa az alsó néposztály, a parasztság tömege is.

Az utóbbiaknak a katolikus egyháztól való elhidegülésénél nyomós szerepet játszhatott egy másik körülmény is. Nem régen zajlott le ugyanis a Dózsa-féle lázadás, melynek szomorú befejezéseken a jobbagyság elvesztette szabad költözködési jogát s ezáltal megfosztott az emberi jogok e csekély élvezésétől is. A levert jobbagyság emlékébe nem vésődött be a büntető bosszúállás közvetlen oka, de az igenis kitörölhetetlenül emlékezetében maradt, hogy a pápa parancsából, az esztergomi érsek rendeletére, papok vezetésével fogtak fegyvert a keresztyén hit s a

¹ A nemzeti párt, egyháziak, világiak egyaránt Ferdinánd pártját nézték eretneknek s egyideig magát Ferdinándot is Luther hívének tartották. Hogy azonban az utóbbi felfogás mennyire téves volt s mennyire nem illettek a királyra az „eretnek”, a „lutheránus szekta védője és ápolója”, a „kereszténység ellensége” elnevezések, arra épen magának Ferdinándnak számos tette cáfolt rá. Mielőtt trónra került volna, 1524-ben, már ő volt a vezetője a regensburgi szövetségnek, amelynek pedig egyenes célja a lutheránusok fegyverrel való kiirtása volt. 1527-ben, amikor már trónra jutott, felelősségre vonja nővérét Máriát, Lajos király özvegyét, amiért a Luther által neki ajánlott zsoltárokat elfogadta. 1548-ban megkezdte a katolicizmus helyreállítását, Azonkívül számos rendeletet adott ki a protestánsok ellen, sőt fiával, Miksával is nem egyszer került ellentétbe, annak ismeretes protestáns érzelmek miatt.

Itvánffy Miklós: *Historia regni Hungarici. Coloniae 1722.* 269. l.; Századok. 1877. évf. 60. l.; Egyháztörténeti emlékek I. k. 307; 318—321. l.; Pokoly József: *A protestántizmus hatása a magyar állami életre.* Budapest 1910. 83—84. l.

katholikus egyház védelmére s ennek a mozgalomnak fizették meg oly drágán az árát. Nem csoda s természetszerű következés volt aztán, hogy a keserű emlék ellenszenvenessé tette a papságot s a katolikus egyházat annak minden intézményével.

De van ezeknél egy mélyebbre ható ok is. A nagy felbomlás idején, amikor minden „isteni és emberi jog” veszendőbe menni látszott, mikor a barbárság egy időre újra visszatért, rendet kellett teremteni, meg kellett menteni, ami még megmenthető volt: a magyarságot, a nemzeti életet, ha már az ország el is vészett. Ezt a munkát, a magyarság nemzeti jellegének megmentését a protestántizmus tette. A magyar nemzeti közművelődés alapjában és a szó valódi értelmében ekkor kezdődik.

A magyar, mely annyira érzékeny volt mindig a szabadságra s ősi alkotmányára, a protestántizmusban természetes szövetségesre talált s mint a külföldi példák megmutatták: a függetlenséget csak azáltal tarthatják fenn az abszolutizmusra törekvő Habsburgokkal szemben, ha a reformáció tanait befogadva, megszilárdítják a már-már tűnedező nemzeti érzületet s gátat vetnek a katolikus német Ferdinánd hatalmi terjeszkedésének. Ezáltal, mint Németországban, úgy hazánkban is, elsőrangú politikai tényező lett a reformáció.

Az átalakulás azonban eleinte nem volt sem benső, sem teljes. A dolog természetéből következett, hogy az új tanok mélységét, lelki erejét csak kevesen értették meg s a legtöbben a külsőségekben találták meg az óhajtott szabadulást. Igen nagy szerepet játszik itt a birtok-ügy, az egyházi javak saecularisatiója, amelynek kilátása mindjárt az első alkalommal vérmes reményekkel töltötte el a pénzsóvárgók lelkét. Az 1543-iki Majláth-féle lázadásnak legelső célja, az egyházi javak megszerzése volt, noha az egész mozgalom tisztán politikai jellegűnek látszott.

Mint minden nagy szellemi mozgalom, úgy a reformáció

is sok helyen bizonytalan állapotokat teremtett. Senki sem tudta biztosan, hol van. Katholikus és protestáns nem volt formailag elválasztva egymástól¹ s maguk a vezetők remélték legjobban, hogy az egység helyre lesz állítható az egyház kebelében, ha a szükséges célravezető reformok keresztül vitetnek. Így volt ez Magyarországon, Erdélyben egyaránt.

Az erdélyi reformáció terjedésénél mint territoriális tényezőket okvetlenül figyelembe kell vennünk még két fontos momentumot. Egyik a szászok különálló helyzete, mely II. Endre óta mind nagyobb autonómiát tüntet fel s melynek fejlődése folyamán kialakult polgári osztály, egyik leghatásosabb alany volt a reformáció befogadására. A másik pedig a három nemzet uniója, mely 1437-től kezdve előkészítette Erdélynek, különben is laza összefüggése miatt, az anyaországtól való elválását s a XVI-ik század második felében, az önálló nemzeti fejedelemség megalakulását, az egyéni és hitbeli szabadság jegyében.

¹ Hogy milyen lassan ment végbe még külsőségekben is a teljes elkülönítés, mutatja az, hogy az egyházi szertartások nagyobb részét még sokáig megtartották, sőt még 1565-ben is találkozunk olyan intézkedéssel, amikor a zsinat kijelenti, hogy a szász egyházakban megtűri a latin szertartásoknál használt ruhadarabokat.

G. D. Teutsch : Geschichte der Sachsen, Kronstadt 1874. I. k. 334. l.

III. FEJEZET.

A protestáns egyházak szervezkedése.

Honter János fellépése. — Fráter György intézkedésére Izabella királyné Hontert a gyulafehérvári országgyűlés elé rendeli. — Helyettesei az országgyűlésen. — Honter reformátori iratai. — Brassó és a Barcaság reformációja, — A protestantismus helyzetének erősödése. — 1545-iki tordai országgyűlés. — A medgyesi egyházgyűlés szervezi a szász protestáns egyházakat. — A protestáns vallás terjedése a magyarság között. — Az 1545-iki erdödi zsinat s a magyar protestáns egyházak szervezkedése. — Az 1548-iki tordai országgyűlés előkészíti s az 1550-iki kimondja az evangélikus vallás törvényes, szabad gyakorlatát.

A reformáció terjedése az elnyomását célzó törekvések ellenére is kétségtelenül nagy arányokat öltött, de János király haláláig s a török uralomnak Magyarországon való megszilárdulásáig sem Erdélyben, sem az anyaországban határozott irányt nem nyert. Szigorúan megszabott korlátokról, sőt még csak nagyjában szervezett protestantizmusról ezidőben még szó sem lehetett. A régi és új egyház hívei csak a keresztyén tanok egy pár főtételében különböztek egymástól, de „de facto” a teljes elkülönülés, a külső szertartásokban és egyházi szervezetben való határozott szétválás csak 1540-től, János király halálától kezdődik és pedig éppen Erdélyben, hol a szászok nagy reformátorának, Honter Jánosnak fellépése határozott, céltudatos irányt adott a mozgalomnak.

A császár által 1541-ben kiadott „regensburgi interim” hírének hallattára, mely már határozott engedékenységet mutat a protestánsok iránt, Honter János összeállítja és

Brassó város tanácsa kiadja a „Formula Reformationis Ecclesiae Coronensis et Barcensis” című művét, amely szigorú pontossággal határozott rendszerbe foglalja Brassó és a Barcaság reformálását. Ennek alapján Honter vezetésével végre is hajtották Brassó város területén és a Barcaságon a reformált vallás ügyének teljes és rendszeres rendezését.¹

A fehérvári káptalan panasza folytán, Fráter György intézkedésére Izabella királyné Hontert a gyulafehérvári országgyűlés elé idézte, hogy igazolja eljárását. A reformátort féltő brassai tanács azonban nem engedte meg személyes megjelenését, hanem az ő nevében a tanács feje, Fuchs bíró, brassai és környékbeli lutheránus prédikátorokkal egyetemben szállott síkra álláspontjuk megvédelmzésére s Honter igazának bizonyítására. Honter maga pedig megírta az „Apologia Reformationis” című munkáját, melyben igazolja s bizonyítja a hitújítás helyességét és szükségességét és egyuttal megdönteni igyekszik az ellene s a „Libellus Reformationis” egyes pontjai ellen emelhető esetleges vádakat.

Nem célja — úgymond — sem a királynét, sem az ország főurait ténykedéseivel sérteni, hanem csupán isten ígését s Krisztus parancsát követte akkor, amidőn munkájában az egyház ügyei körül újításokat hangoztat.

Az országgyűlés nyilvános vita tárgyává teszi az ügyet, melyben a protestánsok, a bibliára támaszkodva, védik nézeteiket s végül is, bár jóváhagyást nem nyertek, de bántódás nélkül, szabadon távozhattak el a gyűlésről.

Hogy mennyire megerősödött Erdélyben a protestántizmus, világos példa rá az 1545-iki tordai országgyűlés, hol a protestánsok heves vitákat folytattak egyes, a római egyháztól merőben eltérő vallásügyi kérdésekről. Itt ki mondják ugyanis a rendek, hogy vallási téren több újítás

¹ „Missam privatam abrogabat et Anno 1542. mense Oktobri sacram coenam sub utraque specie administrare curabat.”

ne történjék, de már kénytelenek védelmükbe fogadni a katolikus egyházat akkor, amidőn határozottan a protestánsokra vonatkoztatva megtiltják, hogy a barátokat vagy más egyházi férfiakat vallásos kötelességük gyakorlásában háborgassák¹ s kénytelenek vád alá helyezni Barcsay Farkast, Györgyöt és Miklóst, akik a katolikus egyház szent jelvényét, a feszületet illetlen módon megsértették.

Mily nagyfontosságú határozata volt ez az erdélyi rendeknek a vallásszabadság terén akkor, amidőn Magyarországon alig pár hónappal később, június 7-ikén, a debreceni részleges országgyűlésen, Martinuzzi agitációja folytán szigorú, nyílt üldözést rendelnek el a protestánsok ellen s őket megtérni sehol sem engedik. Az erdélyi rendek hallgatagon bár, de elismerik az új vallás létjogát és csak azt kötik ki, hogy abban az eddigieknél több újítást senki ne eszközöljön s *a városokon kívül* életével, szokásaival és viselkedésével másokat ne botrántkoztasson meg.

E rendelkezés utóbbi részének helyi korlátozása érthetően igazolja, hogy csak a városokon kívül rendelkeznek tiltólag, következképpen azok falain belül hallgatagon megengedik a reformált vallás szereplését vagy legalább is nem vesznek róla tudomást. Másként nehezen lenne magyarázható az „extra Civitates” kifejezés.

Az erdélyieknek eme kétségtelenül már a közelgő vallásegyenlőség előszeleként tekinthető határozatával szemben az említett debreceni végzés szigorúan eltiltja, hogy birtokain bárki is megtűrhesse a lutheránusokat. Az erdélyi consolidáltabb viszonyokat tekintve, annál feltűnőbb ilyen állásfoglalás Magyarországon, ahol a török uralom lenyűgöző hatalma inkább készítette volna a nemzetet összetartásra, az amúgy is alig tengődő állam erejének vallási differenciák által való szétforgácsolása helyett. Annál nagyobb elismerés illeti azért Erdélyt, mert magatartásával

¹ Szilágyi Sándor: Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae. Budapest 1877. I. k. 217—218. l.

már most megtörte a jeget s egyengette útját a későbbi országgyűlések a vallásszabadság terén európai jelentőségű határozatainak.

A magyarországi türelmetlenség azonban nem hátráltatta ügyét az erdélyi vallásszabadság rohamléptekkel való közeledésének. A Honter által megállapított rendszer alapján, Brassó város példáját követve, a többi szász városok is megkezdték reformált egyházaik szervezését. E végből először a Medgyesen tartott 1545. május 17-iki zsinaton gyűltek össze, ahol az ágostai confessiot és a szászországi egyházi rendtartást egyetemlegesen elfogadták s hozott határozataik egyik kitétele igazolja, hogy kizárólagosan a német reformáció lutheri irányához csatlakoztak.¹ Ugyanez a zsinat elhatározza az egyházak egységesítését a superintendentiák felállítása, illetve szervezése által. Annyival is inkább fontos és figyelemreméltó e határozat, mert Magyarországon protestáns püspökségek létesítésének ezidőben még híre sem volt s akkor is, amidőn jóval későbbben megalakultak, sokáig ingadoztak még területileg.

A zsinat végzése értelmében, mivel a szebeniek továbbra is ragaszkodtak egyházi téren előjogaikhoz, határozatilag kimondták: „Cibiniensis Decanatus cum pertinentiis seu adhaerentibus ex sede Schenck et Loesch-Kirch in publicis taxis onus unius et dimidii Decanatus ferant.² Igen nevezetes a zsinat rendelkezéseinek ez a pontja már csak azért is, mert ebben már némi rendezését látjuk az egyházi adózás ügyének, amely mindig sok baj kútforrása volt s egyik legfontosabb kérdését képezte az egyházpolitikának s képezi napjainkban is, lévén még állandóan napirenden a protestáns egyházi adóreform.

A medgyesi egyházgyűlés, mely Erdély első zsinatául

¹ „..... et Augustanam confessionem pro norma confessionis deligenbant.”

Georg Haner: Historia Eccl. Trans. 200. l.

² G. Haner: idézett munka 200. l.

tekinthető, úgy külsőségekben, mint lefolyásában s határozataiban tisztán lutheránus jellegű volt. Nem is írhatná különben Haner egyháztörténeti feljegyzéseiben „... comuni consensu Lutherani...”

A medgyesi zsinatot megelőző évben a szász nemzeti egyetem szent Katalin-napján tartott gyűlésén határozatilag kimondja, hogy a városok, amelyek már csaknem mindnyájan befogadták Istennek ígését, éljenek azzal és templaikban egyenlő szertartást kövessenek.¹

A szász nemzeti egyetemnek ez a centralizáló lépése messze századokra kiterjedő nagy fontossággal bír s hatása még ma is érezhető. A szász nép, mely az idők folyamán politikai testté lesz, a külön nyelv, külön szokás és autonómián kívül még külön vallási választófallal is elzárkózott a közös haza többi polgárától. Külön fejlesztette kulturáját, mely mindenkor megtartotta a külföldi anyországukkal való szoros kapcsolatot s mindenben megbízható támogatója lett a statussá alakult nép separalisticus törekvésének.

A szász városok példájára szervezkedni kezdtek a protestánsok a magyarok-szászok által vegyesen lakott vidékeken is. Ezeknek sorát Kolozsvár nyitja meg, amikor templomába befogadja a protestáns isteni tiszteletet, külsőségekben azonban megtartva a latín egyház szokásait. Kolozsvár után lassanként a magyarországi részek felé eső városok is kaput nyitnak az evangéliumi vallásnak, majd átcsapva a Székelyföldre, annak nagy része is csatlakozik az új hithez, csupán a ferencrendi szerzetesek befolyása alatt álló vidékek zárkoznak el előle. A világi papok csatlakozván a protestantismushoz, maguk fogadtatták el hiveikkel a reformált vallást, míg a szerzetesek ellene szegülve a hitújításnak, községeiket is megtartották régi vallásukban. Így megmaradt a katolicizmus a ma is katolikus Csik vármegye egész területén, a csiksomlyói franciskánusok buz-

¹ G. D. Teutsch: Urkundenbuch I. 1862.

golkodása folytán, továbbá Háromszék egy részén és Maros-tordamegye Szentföldnek nevezett vidékén.

Ilyen körülmények között ült össze az erdödi zsinat 1545 október 20-án, ahol a tiszamelléki protestáns egyházak szervezkednek s amely kifejti a protestánsok álláspontját és 29 pap 12 articulusban megállapítja egyfelől a hit újabb rendszerét, másfelől igazolja a Rómától való elszakadás tényét és irányítóul jelöli ki ez „augsburgi confessio” tételit.¹ Figyelemreméltó a későbbi fejleményekre vonatkozólag a hozott határozatok XII-ik articulusa, amely sok vitára adott alkalmat az egyháztörténészeknél. „In reliquis fidei articulis consentimus cum ecclesia vera, sicut patet in confessione fidei Augustae Carolo V. exhibita.”²

Az 1548 május 24-ére összehívott tordai országgyűlés nagyobb engedményeket nem biztosít ugyan a protestánsoknak, de megállapodnak, hogy vallási dolgokban fentartják a statusquot. Marad minden a két év előtti állapotokban, hanem a protestáns lelkészeknek egyházuk területéről szónoklatok tartása végett másfelé menni tilos.³

Ez az országgyűlés a vallásügyek tárgyalása végett összehívott német birodalmi gyűlés miatt kétségtelenül tartózkodó álláspontot foglalt el, de a statusquo kimondásával mindenestre már *törvényileg* biztosított szabadságot engedélyez a protestánsoknak s előkészítőjéül szolgál a két év múlva megtartott országgyűlés örökbecsű határozatának.

1550 június 22-én ugyanis a Tordán összegyűlt rendek, a kormányzó Fráter György hozzájárulásával szabad vallás-

¹ Heinrich Wittstock Gymnasiallehrer: Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues. Wien 1858. 59. l.

² Lampe Fr. A.: idézett munka, 93. l.

³ Art. I. „In causa Religionis, cum brevi deliberationes Principum Christianorum expectentur decretum est: ut in iis quoque nihil innovetur sed quemadmodum ante biennium constitutum fuit in eo statu nunc etiam causa Religionis consistat, nec concionatoribus de loco eis constituto, ad alium concionandi gratia ire liberum sit.”

Monum. Com. Regn. Trans. I. k. 238. l.

gyakorlatot biztosítanak a lutheránus vallás híveinek.¹ E határozat kimondásával a kis Erdély eljutott oda, ahova ezidőben még egyetlen európai állam sem ért el, nem véve ki a lutheri reformáció bölcsőjét, Németországot sem. A szabadelvűségnek oly magában álló és a kor viszonyait tekintve, fenséges megnyilatkozása volt ez a törvénycikk, melyet csak az tud igazán megérteni és méltányolni, aki ismeri a XVI. század történetét, ismeri a reformáció mozgalmának világtörténeti jelentőségét, az eszmék fejlődését, az egyetemes emberi haladás folytonosságát.

¹ Az országgyűlésnek határozatai ez ideig még nem kerültek napfényre, de a későbbi 1551 december 31. és 1554 április 24-én tartott országgyűlések következő végzései világosan hivatkoznak rá:

1551. XII. 31.

„Articuli dominorum regnicolarum, in generali eorum congregacione in Zekel-Wasarhel profesto circumcisionis Domini anno eiusdem 1552 constituti.

Art. I. Quoniam a certis iam annis varie inter nos dissensiones propter religionem orte fuerant, ut autem eas vno consensu sedare possimus, opere precium fore nimum est nobis, ut imprimis quiquam de ipsa concluderemus.

Art. II. Conclusum est ut quemadmodum antea adhuc ninenti condam reverendissimo domino episcopo Waradiensi conclusum erat, ita nunc quoque quilibet in fide sua ipsi a Deo data et concessa permaneat, ne alter ab altero prenia racione infestetur; quod autem iustissimus dominus Ioannes Baptista Castaldus etc. etc. hanc constitutionem regni approbare dignetur rogant domini regnicole.“

1555. IV. 24.

„Articuli dominorum Trium Nacium Regni Transsylvanie in Comiciis Wasarheliensibus ad festum Beati Georgij Martiris indictis ex commissione Sacre Regie Maiestatis celebratis Anno Domini 1555.

Art. III. Quoniam in negocio Religionis sepius in tot partes certe controuersie oriri solent, proinde vt hoc malum e medio tollatur statutum est a dominis Regnicolis, vt ille Articulus qui tempore Reverendissimi quondam domini Fratris Georgij Episcopi Waradiensis etc. in generalibus Comicijs dominorum Regnicolarum Thorde profesto Natinitatis Beati Ioannis Baptiste, in Anno domini 1551 super editus fuerat, inuolabiliter observetur, et si qua parcium ante hac forsitan vel deinceps aliquam iniuriam aut violenciam parti alteri intulisset et inferret, pars lesa contra illam iuris ordine coram dominis Waywodis causam prosequatur. In qua re domini Waywode offerunt se citra vllam dilacionem parti lese iudicium et iusticiam administraturos esse.

Monum. Com. Regn. Trans. I. k. 382—383; 539—540. I.

IV. FEJEZET.

A reformált vallás kettészakadása.

A kálvinizmus fellépése. — Kálmáncsehi, Heltai és Dávid Ferenc szereplése. — Az első evangélikus superintendens megválasztása. — Bornemissza püspök és a katolikus egyházi visszahatás. — A katolikus egyház iurisdictiója a protestánsok felett. — A katolikus egyházi vagyon saecularisatioja. — Az evangélikusok teljes jogú vallásszabadságának kimondása az 1557-iki tordai országgyűlésen. — Vallási küzdelmek az evangélikusok és kálvinisták között. — Zsinati hitviták. — A katolikus egyház szerepe a protestánsok küzdelmében. Novicampianus irata. — A református vallás eltiltása. — Melius és a magyarországi kálvinisták működése Erdélyben. — A reformátusok helyzetének erősödése. — A reformált vallás teljes kettészakadása. — A tordai országgyűlés 1564-ben kimondja a reformátusok vallásszabadságát.

Az 1551—56-ig terjedő időszak Erdélyben mind politikai, mind vallási tekintetben a forrongás, a lázas tevékenység, de egyuttal a bizonytalanság és ingadozás időszaka. Ferdinánd kormánya alatt a rendek, kik mélyen fájlalták országuk függetlenségének elvesztését, a kitagadott királyné uralmát kívánták vissza s vele egyuttal rendezni a zűrzavaros társadalmi és vallási állapotokat. Egyfelől a folytonos rablás, pusztítás okozta bajok orvoslása, másfelől a reformáció új irányából keletkező változás rendezése volt a két főszempont, melyet a tanácskozó erdélyi rendeknek szem előtt kellett tartani a törvények alkotásánál.

De nézzük meg elsősorban, hogy mik voltak a vallási viszonyok rendezését megelőző tények.

A külföld egyes államaiban, különösen pedig Német-

országon a reformáció tiszta tanainak és követőinek hírét beszennyezte és később is igen sötét színben tüntette fel az anabaptisták lázadása. Nálunk ugyan alig akadtak e tannak hívei, de annál inkább terjedt Kálvin szelleme, amelynek befogadóit azonban az országos törvények, zsinati határozatok s fejedelmi rendeletek egysorba állítják az anabaptistákkal vagy szakramentáriusokkal.

Amint a lutheri reformáció bejőhetett az országba s itt termő talajra akadva, elterjedvén, megerősödhetett, úgy a hitújítás helvét iránya elől sem zárkózhatott el Erdély s eszméi itt is követőkre találtak. Hogy ez az irányzat későbbben veszi kezdetét Erdélyben, mint Magyarországon s hogy sokkal erősebb ellenállásra talált, az magának s kálvini rendszernek alapjában rejlik és két okra vezethető vissza.

Az egyik pozitív ok az, hogy határozott ellentétet mutat a lutheri felfogással s ennél fogva az evangélikusok maguk is arra törekedtek, hogy az országból, ha lehet, egészen kiszoruljon s ha nem, legalább minden lehető módon korlátoztassék. A másik negatív ok pedig az, hogy maga a zsinat presbiteri rendszere, mely alapját képezte a kálvini egyház szervezetének, nem tudott gyökeret verni jó ideig abban a politikai és társadalmi közösségben, mely konzervatív jellegénél fogva a tekintélynek hódolt. A társadalmi osztályok megoszlását, a főpapok, főurak, nemesek kasztját teljes lerombolással fenyegette a kálvinizmus szociális iránya, a népfelség elvének határozott hangoztatásával.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az erdélyi utherizmus, mely nagyobbára a szászok között hódított, a németországi reformációval állandó összeköttetést tartva, már a faji és nyelvi közösségnél fogva is, lassanként nemzeti jelleget nyert. A helvét vallás terjedésétől aztán, amely amúgy is idegen eredetű, a szász lutheránusok nemcsak vallásukat, hanem nemzeti egységüket is féltették, amely

az egységes nyelv mellett, az egységes vallásban is gyökerezett. Egy új vallás behozatala pedig, ha az közöttük is tért hódítana, a vallásbeli megoszlás folytán feltétlenül bomlasztólag hatna nemzeti egységükre.

Hogy a helvét reformáció mikor jött át Magyarországra és Erdélybe, határozott időpontot megállapítani nem lehet, de hogy rövid úton a Zwingli fellépése után már nálunk is voltak hívei, kitűnik Ferdinándnak egy 1527-ben kiadott rendeletéből, melyben a Zwingli és Oecolampadius híveit szigorú büntetéssel fenyegeti. 1536 óta, mikor Kálvin nagy műve, az „Institutio Religionis Christianae fidei” megjelent, mozgalmának ezzel határozott irányt adva, természetesen mindig több és több lett a helvét hitvallás követőinek, illetve terjesztőinek száma. — „Ezért valljuk mindenek előtt az egy istent a háromságban és a háromságot az egységben, az igazhitű atyák nézete szerint és kárhozzatjuk mindazokat, akik másat hisznek; kiváltképen azokat, akik azt mondják, hogy mi az egy istenből három istent költünk és meggátolni kívánjuk, hogy a Szentháromság dicsősége oltalmaztassék és maradjon meg.”¹ Így szól az erdődi zsinat határozatainak I. articulusa, tanuságot téve arról, hogy a lutheri vallásba s annak tanításaiba idegen hang is vegyült, amely ellen már védekezni igyekeznek.

Erdélyben a református vallás első terjesztőjéül Kálmáncsehi Sánta Mártont tarthatjuk, ugyanazt a Kálmáncsehit, akit Szapolyai János a Szántai Istvánnal 1538-ban Segesvárott tartott hitviták egyik bírójául delegált. Lehetőséges, hogy Szántai fejtegetéseinek hatása folytán érlelődött meg benne a gondolat a protestantizmus szellemével bővebben foglalkozni, de rövidesen elhagyta gyulafehér-

¹ „A Keresztény Hitvallás Cikkei, melyeket Erdődön a magyarországi egyházak lelkipásztorai az 1545-ik év szeptember 20-ik napján összeírtak.”

Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest 1881. 9. l.

vári kanonoki székét s Magyarországra ment, hol az evangéliumi hit egyik leglelkesebb követője lett. Az ő felfogása azonban már eltér a lutheri iránytól, külsőségeiben is elszakad a római egyháztól s a helvét hitvallást vallja magáénak. Elveiért úgy a katolikus mint a protestánsok részéről sok zaklatásnak volt kitéve s ez még csak fokozódott, mikor a dúsgazdag és hatalmas Petrovics Péter pártfogásával Erdélybe visszatérve, Dévai Bíró Mátyással együtt hirdetni kezdte a kálvini vallás hitelveit.

Tanításának rohamos eredménye volt a magyarság között. Úgy a katolikusok, mint Luther hívei nagy számmal csatlakoztak hozzá, mire a megdőbbent lutheránus egyházak zsinata Nagyszebenben 1552-ben tanítását kárhoytatta s úgy őt mint követőit a leghatározottabban elítélte.

Tanítása nagy lépéssel vitte előre a protestantismus terjedését, mert míg egyfelől a magyarság jórésze, mely még tartózkodó álláspontot foglalt el a német evangélikus hittel szemben, szívesebben csatlakozott a már ő általa is hangoztatott „magyar vallás”-hoz, másfelől meg az evangélikusok, kiknek már most a latin egyház mellett még új ellenséggel is kellett megküzdenniök, annál intenzívebben láttak hozzá a protestantismus általánosításához. Nagy segítségükre szolgált az 1551 december 16-iki alvinci tragédia, amikor is Castaldo bérgyilkosainak töre Martinuzzi személyében a katolikus egyházat hatalmas oszlopától fosztá meg, de a protestánsokat megmenté legnagyobb ellenfelüktől.

Míg Fráter György élt, a hitújítás zavartalan terjedése mindenesetre bizonyos mértékig korlátok közé szorult. A barát meggyőződésből jó katolikus volt és királypárti, aki a megbomlott egyházi egység helyreállításán buzgón fáradozott. Ő mindenkor Ferdinánd jogara alatt akarta Magyarország elveszett szabadságát visszaszerezni a leigázó török hatalomtól s ingadozó politikája csak körültekintő, mindenre kiható figyelmének s diplomáciai zsenialitásának

bizonyosága. Feltűnhetnék ugyan a történeti események filozófiai vizsgálata közben, hogy az a férfiú, aki egész fényét vagy inkább tragikusan dicső pályáját önerejének, eszének, jellemének és tudásának köszönhetette, aki maga is gondolkozó fő, az emberi lélek alapos ismerője s tudója és látója mindazon hibáknak, fogyatkozásoknak, melyek korában az egyetemes egyházat sorvasztották; az az ember — mondom — szigorúan ragaszkodik a régi elvekhez, az egyház hatalmi állásához, melynek ő maga is egyik legkimagaslóbb alakja, habár tisztán állott előtte Erdély és a protestantismus szoros kapcsolata s talán az a kép is, melyet a szabad és független nemzeti fejedelemség épen a reformáció egíse alatt a jövőben feltárand. Megmagyarázni látszik azonban e tényt az eseményeknek kapcsolata, az európai politika szövevényes útja s abban a kis Erdély épen nem viruló élete.

A tridenti zsinat kilátásba helyezte az egyházi reformokat s a barát maga is bizonyára igen sokat várt tőle. Talán hitte, hogy a béke helyre fog állani a háborgó kedélyekben és a pápai hatalom azután bölcs vezetéssel meg fogja szüntetni mindazt a visszaélést, amely eddig gátolta az egészséges fejlődést, sőt amely egyenesen új irányba terelte a gondolkodók figyelmét. Ebben a meggyőződésben hű maradt egyházához, a királyhoz és vallási tekintetben is épen olyan ügyesen tudta Erdély ügyeit vezetni, a rohamosan haladó reformáció ellenére is, mint amilyen kimagasló értelmi s erkölcsi fensőbbiséggel tartotta fenn a két civakodó császár áldatlan uralkodása alatt a kis ország egyensúlyát.

Halálával leomlottak a protestánsok elé emelt korlátok s a királynő távozása után, Ferdinánd nyomasztó uralmának politikáját látva, mindinkább megérlelődött bennök a hit, hogy a katolikus egyház régi hatalmának visszaállítása a Habsburgok karjaiba sodorja az országot, míg a protestáns vallás megszilárdítása, állami életök önállóságának talpkövévé alkotja.

Ferdinánd megkísérelte ugyan a római egyház mindjobban hanyatló hatalmának erősítgetését a protestánsok rovására, de erősebb eszközökkel nem léphetett fel ellenük. Láta s tudta azt, hogy a reformáció hívei többségben vannak és azoknak lelkiismereti meggyőződését bolygatni veszedelmes dolog; intő például látva maga előtt bátyja, a császár szerepét, ennél fogva józan politikával csupán arra szorítkozott, hogy a katolikus egyház még meglevő hatalmát biztosítsa s az „eretnység” terjedését, amennyire lehetséges, meggátolja. Az erdélyi rendek sem akarták a harcot. Békés úton igyekeztek vallásukat biztosítani s az erőszakoskodó túlzókat ők maguk ítélik el, amikor az 1551 december 31-ikén tartott marosvásárhelyi országgyűlésen elrendelik, hogy a kolozsváriak az elűzött Domokos- és Ferenc-rendi szerzeteseket visszavigyék és megrongált vagyonukért őket kárpótolják.¹

Igen mélyreható jelentőségű a rákövetkező tordai országgyűlés, mely a szabad vallásgyakorlatot a maga ideális jelentőségében emelte érvényre, amikor a rendek 1552 május 22-ikén kimondják, hogy a két felekezet hívei egymást ne bántalmazzák, hanem szeretettel viseltessenek egymás irányában.² Kimondatott, hogy az evangélikus vallás a polgári jogok gyakorlásában akadályul nem szolgál, s temetkezni pedig valláskülönbség nélkül egy helyre lehet.³

Nemkülönben igen fontos a hozott határozatok XVI-ik pontja, amely a katolikus egyházi vagyonnak a protestánsokkal való megosztásáról rendelkezik. „Ha vannak a

¹ Art. III. Conclusum est, ut civitatis Coloswriensis fratres ordinis sanctorum patrum Francisci et Dominici in priorem eorum locum ingredi libere paciantur, nec amplius tale quid sinistri citra constitutionem regni temptare contentant. Nam aliqui nolunt domini regnicole in hys commissis vel commitendis erroribus associari.

Monum. Com. Reg. Trans. I. k. 383. l.

² Monum. Com. Reg. Trans. I. k. 412—413. l. Art. XV. XVIII.

³ Ugyanott; Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Budapest. 1880. I. k. 55. l.

régi egyháznak, — úgymond a határozat — feles számú egyházi épületei, ebből az újnak át kell ugyan engednie, de a lelkész ellátására és az istentisztelet fentartására szolgáló alapok s jövedelmek a régi egyháznál maradnak, az új egyház pedig maga gondoskodik a maga szükségleteiről.”¹ Ez a többségi elv: „maior pars”, mely az erdélyi egyházi jognak egyik sarkalatos tétele.

A szász evangélikusok az országgyűlés magatartásán felbuzdulva, egyházaik szervezését tovább folytatják s végrehajtják a medgyesi zsinat rendelkezését, amikor 1552-ben megválasztják első superintendensüket az elűzött laibachi kanonok, Wiener Pál személyében. Ezzel a protestantismus formailag is különvált az egyetemes régi egyháztól, megszüntetvén maga felett a püspöki diocesis jogát. A következő évben Ferdinánd király a megürült erdélyi püspöki székre Bornemissza Pál veszprémi püspököt ülteti s nem sokkal utóbb, Wiener Pál halálával, a szász egyetem ismét egyházi vezetés nélkül marad s Bornemissza ellenzése miatt új superintendens választására csak három év múlva kerül sor.

Bornemissza püspök jelenléte miatt, bizonyos mértékben meglátszik az egyházi visszahatás, jóllehet a Ferdinánd által kinevezett vajdák egyike a dúsgazdag s hatalmas Kendy Ferenc nem esküdött meg a szentekre és a protestánsok elnyomására, hanem az igaz apostoli hit védelmét fogadta. A beszercei káptalan papsága pedig a püspök rendeletére, melyben a papokat bűneik megbánásával vezeklésre s az eretnokség elhagyására szólítja fel, erélyes hangú nyilatkozatban felel. Visszautasítják az ellenük hangoztatott vádakat, tiltakoznak az eretnek elnevezés ellen s tudtára adják a püspöknek, hogy külső egyházi dolgaikban engedelmeskednek ugyan neki, de lelkiismereti, hitbeli szabadságukban nem engedik magukat korlátozni. Hitelveik a szentírás alapján világosan meg vannak írva a „Liber Re-

¹ Monum. Com. Reg. Trans. I. k. 412. I. Art. XVI.

formationis"-ban, ők azt magukra nézve követendőnek s kötelezőnek ismerik el; ha a püspök ezeket figyelembe nem veszi, ők a maguk részéről a további engedelmességet megtagadják.

A vallásegyenlőség szelleme vezeti a rendeket a medgyesi országgyűlésen, ahol 1554 június 10-ikén a török ellen táborba szállt hadak számára felállítják a tábori pap-ságot, azt egyenlőképen, külön mindkét vallás hívei számára szervezi, kimondván: „... unaquaeque pars suos valeat habere ministros et Concionatores.”¹

Vallási toleranciájuknak szép példáját adják akkor, amikor elrendelik ugyancsak a vallásegyenlőség jegyében, hogy a két vallás papjai, hiveikkel együtt egymást ne sértegetsék s jogtalanságokat egymás ellen ne kövessenek el.²

Bornemissza püspök azonban nem maradt tétlen a protestánsok elleni küzdelemben s tőle telhető módon igyekezett megszerzett jogaikat csorbítani. Az ő befolyása látszik az 1555 április 24-iki marosvásárhelyi országgyűlés vallásügyi tárgyalásain, ahol sikerült kieszközölnie, hogy az evangélikus plébánosok a vallási ügyeket kivéve, minden más ügyben a gyulafehérvári vicarius rendelkezése alá helyeztetek.³ Ez tehát a katolikus egyház világi iurisdikcióját jelentené a protestánsok felett, de jellege inkább csak formai, a vallási ügyeknek jogköréből való kivonása folytán. A mindkét részről felmerülő vallási viszálykodásokat elintézendő pedig úgy határoznak, hogy az ilyen ügyeket kivéve a püspöki szék joghatósága alól, a vajda bíraskodása elé utalják.⁴ De a papi tizedet illető peres ügyekben a fehérvári vicariust jelölik ki illetékes bírónak.⁵

Az erdélyiek megelégedve Ferdinánd áldatlan uralmát,

¹ Ugyanott. I. k. 527—528. l.

² Ugyanott.

³ Ugyanott. I. k. 539—540. l. Art. IV. V.

⁴ Ugyanott.

⁵ Ugyanott. I. k. 540. l. Art. VI.

támogatva a szultántól s az oláh vajdától, 1556 március 8-ikán, a szászsebesi táborban tartott országgyűlésen elhatározzák Izabella és fiának visszahívását, addig is helytartóul Petrovics Pétert választják. Dobó István vajdát Bornemissza püspökkel együtt felszólítják, hogy térjenek a királyné hűségére, vagy pedig minden vagyonukkal együtt hagyják el Erdélyt. Az országgyűlés a püspökség javait lefoglalja s a helytartó kezeihez juttatja. Így megszűnt az erdélyi katolikus püspökség s vele egyuttal megkezdődik Erdély önálló állami élete a protestáns alapon nyugvó fejedelmi hatalom jogára alatt.

Ferdinánd öt évi uralma teljesen elegendő volt arra, hogy kitűnjék, mennyire nem képes elérni célját: a két ország egyesítését, mennyire nem képes megvédeni országát a töröktől, épen maga Ferdinánd. Vele egyuttal nyilvánvaló lett, hogy habár ő mindig élénk érdeklődést mutatott a magyar ügyek iránt, mégis már alatta elkezdődik a Habsburgok tendenciózus beolvasztó politikája s az ország elnémetesítése. Minthogy pedig ez egyértelmű volt a vallásszabadság elnyomásával, a nemzeti függetlenség teljes feláldozásával, ennél fogva Ferdinánd uralmának megdőlése s vele a római katolikus egyház hatalmának megszűnése elsősorú állami érdek volt. Hogy betetőzésül ezt más nem követhette, mint az egyházi vagyon saecularisatioja a fejedelemség anyagi biztosítására, az nyilvánvaló dolog. Hiszen aki e korszak eseményeit elfogulatlanul vizsgálja, az előtt tisztán kell állania, hogy ez a lépés nem történhetett felekezeti elfogultságból, hanem kizárólag finaciális nemzeti érdekből.

Ugyanezen év április 26—27-én a kolozsvári országgyűlés mondja ki a saecularisatiót s a novemberi országgyűlés pedig meg is határozza, hogy mily irányban kívánná felhasználni az ebből folyó közjóvedelmeket. Az események láncolata eddig fejlődén, már csak egy volt hátra: a protestánsok szabad vallásgyakorlatának ünnepélyes kimon-

dása, melynek színtere az 1557 június 1—10-én tartott tordai országgyűlés volt.

„Kiki vallja azon hitet, mely neki tetszik, új vagy régi szertartásokkal s e részben teljesen szabad akarata szerint cselekedhetik. De az új vallást követőknek nem szabad egymást bosszúsággal illetni. Szászok és magyarok egyaránt saját papjaiknak adják a tizedet.”¹

¹ Ugyanott. II. k. 78. l. Szilágyi Sándor: Erdélyország története. Budapest 1866. I. k. 337. l.

Az országgyűlésnek ezt a rendelkezését egyesek szeretik úgy magyarázni, hogy a szabad vallásgyakorlat engedélyezése a reformátusokra is kiterjed. Pl. Szilágyi Sándor „Erdélyi országgyűlési emlékek” II. k. 21. lapján a törvénycikk értelmezésekor ezt mondja: „A Petrovics által pártfogolt Kálvin-felekezet ellen nyílt törvényt nem lehetett hozni s bármily nagy is volt a lutheránusok többsége e gyűlésen, kénytelenek voltak az új felekezetre is kiterjeszteni a vallásszabadság elvét.”

Ehhez teljesen hasonlóan ír Zoványi Jenő is egyházhistóriai értekezésében: „Az erdélyi országgyűlés, mely 1557-ben a Petrovicstől pártolt kálvinizmusra is kiterjesztette a vallásszabadságot, már 1558-ban eltiltotta s eltöröndőnek nyilvánította azt. („Magyarországi superintendenciák a XVI. században. 51. jegyz.) Fontos állítás ez s érdemes vele bővebben foglalkozni, mert beigazolása esetén más színben tűnnének fel előttünk a későbbi események. De lássuk mindenesetre a törvény rendelkezését:

Articuli in comicijs generalibus Thordae per sacram Maiestatem Regialem et filium serenissimum celebratis editi die primo Junij 1557.

„.... Et quoniam nos filiusque noster serenissimus ad instantissimam supplicationem dominorum regnicolarum clementer consensimus, vt quisque teneret eam fidem quam vellet cum nowis et antiquis ceremonijs, permittentes in negocio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet, citra tamen iniuriam quorumlibet, ne nowe religionis sectatores veterem professionem lacerarent aut illius sectatoribus fierent quoquo modo iniurij, itaque domini regnicolae ob concordiam ecclesiarum conciliandam et sopiendas controwersias in doctrina ewangelica subortas, decreuerunt sew nacionalem sinodum instituere wbi presentibus pijs ministris verbi dei, et alijs prestantibus viris nobilibus collaciones sincere doctrinae fiant et deo duce tollantur dissensiones et diuersitates in religione.”

(Monum. Com. Reg. Tans. II. k. 78. l.)

Akárhogy is vizsgáljuk ezt a törvénycikket, semmi nyomát sem

Ez a törvény tulajdonképpen csak az evangélikus vallás szabadságát biztosítja, melyet már az 1550-iki tordai gyűlés is kimondott, de lényeges módosítással. Akkor az evangélikus vallást, illetve követőit védték a római egyház hatalmával szemben, most megfordítva; azonkívül itt már egyházakról van szó, tehát szervezett intézményről, önállóságról, szabad zsinattartásról, egyenlő jogok biztosításáról. Ez a törvény teremtette meg Erdély önállóságát „de religione” és ami ezzel egy: „de iure” is. A kis ország állami suverenitásának teljessége ebben nyer érdemleges kifejezést, az emberi jogok megvédésében pedig messze felülmulta korát.

Vallásszabadságuk kivívása után az evangélikusok, a katolikus egyház nyomasztó fensőbbsege alól felszabadulva, erejüket a mindjobban terjedő helvét reformáció ellen fordíthatták.

A két protestáns felekezet közötti ellentétek, nagyobb hittani felfogásbeli különbségek sok ideig nem nyilvánultak; külsőségekben eltértek, a lényeghen egyetértettek. „Hungari találjuk benne, hogy a rendelkezés a reformátusok vallási jogait is biztosítaná. Itt két jogi alapon álló egyház szerepel: a katolikus és evangélikus, melyek közül az utóbbinak már megadott jogokat erősítik meg ismételten s intik békességre a régi egyházzal szemben. Az „*eam fidem, quam vellet*” csakis a két hitre s a „*novae religionis*” vagy „*cum novis ceremonijs*” kifejezések egyedül a lutheránusokra vonatkozhatnak, míg a kálvinisták vagy sacramentariusokról az említett országgyűlés egyetlen törvénycikkében sincs még csak említés sem téve. Hiszen ilyen alapon a többi országgyűlések vallásügyi határozatainál is, ahol ilyen kifejezések előfordulnak, teljes joggal azonosíthatnók a két protestáns felekezetet már akkor, amikor még híre sem volt a reformátusok törvényadta szabad vallásgyakorlatának.

Hogy a törvény szellemét a maga idejében másképpen értelmezték, esetleg olyan módon, amely igazolná az ilyen irányú állításokat, azt mint legcompetensebb forrásból, az egykorú írók feljegyzéseiből lehetne érdemlegesen eldönteni, azonban sem az említett művek nem hivatkoznak ilyen hitelt érdemlő forrásokra, sem pedig az egykorúak idevágó feljegyzéseiből a törvénynek ezt a magyarázatát megállapítani nem tudjuk. Igaz ugyan, hogy Petrovics Péter az országgyűlés után nemsokára meghalt s a reformátusok benne legfőbb támaszukat veszítve, nem valami

Reformati quasdā ceremonias ad tempus cum Lutheranis renitebant veluti in administratione Eucharistiae cum pane azymo et circa ritus celebrandarum mystiarum.”¹

A későbbi ellentétek kiinduló pontja az úrvacsora kérdése volt, vajjon Krisztus valóságos teste és vére véte-tik-e a kenyérben és borban realiter és corporaliter vagy pedig csak symbolikusan és lelkileg. Az első vita e felett 1561-ben volt Medgyesen, de kevés eredménnyel. A kül-földi, különösen német akadémiákhoz felebbezett dogma-

jó kilátással nézhetek a jövőbe s meglehetősen nyomasztó viszonyok közé kerültek, amikor a rendek alig néhány hónap multán teljes erejükkel ellenők fordulnak, a tordai országgyűlésen kimondva: „..... sacramentiorum sectam arceri et tolli censet.”

(Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 93. l.)

Ekkora határozatlansággal, ily nagy következetlenséggel igazán nem vádolhatjuk a rendeket a vallásügyi kérdésekben, mikor épen ezen a téren az országgyűlések határozatainak egész sorozata dicséri szigorú következetességöket.

A határozatok között előforduló s a marosvásárhelyi apácákra vonatkozó intézkedést Szilágyi Sándor: „Erdélyi országgyűlési emlékek” című műve II. kötetének 21-ik lapján és ennek nyomán Zsilinszky Mihály: „A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai” című munkája I. k. 112-ik lapján tévesen magyarázzák, amennyiben apácák helyett barátokat fordítanak.

Bizonyításul álljon itt az erre vonatkozó rendelkezés egész terjedelmében:

„De monialibus Wasarheliensibus placnit, quod quemadmodum placide decretum est, vt quisque libere maneat in ea fide quam tenere voluerit, moniales quoque in *earum domicilio* secure quiescere possint, presertim cum sint *nonnullae ex illis* e familia nobilium, *quas* maxime iniuria carere par est.”

Ez intézkedésről mindkét említett munkában a következőket olvashatjuk:

„A vásárhelyi barátok maradjanak meg saját lakhelyükön: annyi-val inkább, mert többen közülök nemes családból származtak.”

Hogy itt nem barátokról, hanem apácákról van szó, azt az „*earum domicilio*”, továbbá . . . „*nonnullae ex illis*” és . . . „*quas*” kifejezések világosan bizonyítják.

¹ Bod Péter: „Historia Ecclesiastica.” I. k. 394. l.

ticum elintézést még úgy sem nyert, mert ha valamelyik pártnak külföldi hívei nem voltak, háttérbe szorult, itthon pedig a viszályt nem szüntette meg.

Erdélyben a két irányzat közötti ellentétek nem annyira vallási, mint inkább politikai, nemzetiségi okokra vezethetők vissza. A lutheránus vallást követő szász egyetem nem jó szemmel nézte a mindjobban terjedő kálvinizmust, mely kiválóan alkalmas lévén a nemzeti szellem ápolására, a magyarság között az evangélikus egyház rovására fokonyként terjeszkedik s ott is igyekszik magának gyökeret verni, ahol a lutheránus vallásterjesztés minden igyekezete megghiusult, a vallás dolgában nagyon konzervatív oláh nép között.

Petrovics Péter hatalomra jutásával, — aki már Magyarországon való tartózkodása idejében szoros összekötetést tartott a helvét reformáció legbuzgóbb terjesztőivel, az anabaptistáknak, sacramentáriusoknak elnevezett, már ismert Kálmáncsehi, Szegedi Kis István, Lippai Kristóf és másokkal — hatalmas pártfogót nyertek az erdélyi kálvinisták. Petrovics után csakhamar Kálmáncsehi is Erdélybe jött s Kolozsvárott oly nagy hatással kezdte hirdetni hitelveit, hogy csakhamar tekintélyes számú követője akadt. Itt azonban hamar szembetalálta magát az evangélikusok nagyhírű kolozsvári papjával, Heltai Gáspárral s a magyar evangélikus egyházak későbbi püspökével, Dávid Ferencével, kik nyilvános vitára akarták kényszeríteni, hogy ott vallási tévelygéseit nyilvánvalóvá tegyék. Kálmáncsehi elmaradása miatt aztán írásban tiltakoztak eretnek tanai ellen,¹ melyre ő hasonlóan írásban felelt, buzgón védelmezve a maga igazát. Az ügy országgyűlés elé került, ahol végre is kimondották, hogy kiki azt a hitet vallja magáénak, amelyet

¹ „Defensio orthodoxae sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Ecclesiis Transylvanicis.“ (Dávid F. válasziratának címe.

Archiv d. Ver. f. Sieb. Land. N. F. 1857. II. B. 249. 1.

jónak lát, régi vagy új szertartások szerint. De ez a határozat sokkal inkább felizgatta ám a szász lutheránusok kedélyét, semhogy egyszerűen belenyugodhattak volna. Az 1557 január 13-iki szebeni zsinaton a szász papok kárhóztató ítéletet hoztak a sacramentariusok ellen s egyuttal a Bornemissza püspök által sokáig megakadályozott superintendensválasztást is megejtették, az 1554-ben elhalt Wiener Pál helyébe egyik nagyképzetségű papjukat, Hebler Mátyást ültetvén a püspöki székbe, kinek személyében s képzettségében elég biztosítékot láttak a sacramentariusok ellen folytatott küzdelem sikerét illetőleg. Tekintélyének megalapozásához nagyban hozzájárult Kálmáncsehi ellen megelőző évben kiadott munkája.¹

Beleszólott a küzdelembe a katolikus egyház is, melynek részéről Novicampianus Albert, krakkói theologus, írt Kálmáncsehi ellen cáfoló művet a királynak s a Tordán egybegyűlt rendeknek ajánlva és benne a katolikus vallás igazságait hangoztatja az eretnokség ellenében, anélkül azonban, hogy nagyobb hatást ért volna el vele.² Minthogy pedig a tordai országgyűlés nem akarván a tanácskozás menetét dogmaticus viták által hosszú ideig feltartóztatni, elrendelte, hogy az egyes felekezetek zsinaton döntsék el az igazságot és szüntessék meg a vallásbeli különbségeket, az e célból összehívott kolozsvári „nemzeti zsinatra” papjaik legtekintélyesebbjeit vonultatták fel, hogy döntő csapást mérjenek az eltévelyedett sacramentariusokra.

A zsinat tárgyalását s lefolyását, illetőleg eltérő feljegyzések maradtak reánk, de aényt mindannyian bizonyítják, hogy a vallási viták végeredménye a kálvinisták leverése volt, kik ellen Dávid Ferenc a tudomány és ékes-szólás összes fegyverével lépett sorompóba. Így a zsinat kimondta kárhóztató ítéletét a sacramentariusokra s a

¹ „Elleboron ad repugnanda Phanaticor. quorund. Spirituum Capita.” Anno 1556.

² „Apologia pro Catholica Fide.” Anno 1557. Krakkó 1559.

Luther szellemében megszerkesztett hitvallást¹ megküldte Melanchtonnak s a wittenbergi egyetem tanácsának véleményadás végett. Dávid Ferencnek pedig a kálvinisták legyőzésével szerzett érdeméért a dicsőségen kívül az erdélyi magyar evangélikus egyház püspöki széke jutott osztályrészül, mely új állásában legelső ténye is a kálvinisták ellen irányult.

Jellemző, hogy az az egyház, mely maga is hosszú évek küzdelme után, csak szívós kitartással tudott a felszínre vergődni, alig hogy némi hatalmat érzett a kezében, ő maga is vallási türelmetlenség bünébe esik, azt tartva, hogy aki nincs vele, az ellene s aki ellene, annak nem lehet létjoga és tönkretetésére törekedni legelső kötelesség. Dávid Ferenc ténykedései legalább ezt igazolják. Alighogy átvette a magyar egyházak vezetését, kiméretlen következetességgel támadt a testvérfelekezet hivei ellen s megbüntetésükre magától a királynétől eszközölt ki szigorú parancslevelet. Példáját papjai is követték, kiknek felbuzdulását csak növelte elküldött hitvallásukra Melanchtontól 1558 márciusában érkezett válasz, melyből ők csak a maguk igazát látták, pedig a szelidlelkű egyháztudós szelleme mily messzire állott az ő rideg elfogultságuktól.

Veszélyeztetve volt immár ismét Erdély vallásszabadsága, a kálvinisták ellen irányuló üldözések miatt, kiknek baját még növelte legfőbb támaszuknak, az ősz Petrovicsnak s szellemi vezetjük Kálmáncsehi halála. Pártfogó nélkül maradt maroknyi erejük nem birt megküzdeni a túlerővel s bekövetkezett az 1558-iki tordai országgyűlés, amely az evangélikusok győzelmét jelentette, kimondván,

¹ Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Pannonia et Nationis vtriusque in tota Transylvania. Conscriptus et publicatus in Sancta Synodo Claudio-politana Transylvaniae, ipsa die sanctae, indiuiduae et semper benedictae Trinitatis. Anno MDLVII.

Jakab Elek: Egyháztörténelmi emlékek. Budapest. 1879. IV. 29. l.

hogy a sacramentariusoknak bélyegzett kálvinisták felekezete eltiltatik s a wittembergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint, eltörlendőnek véleményeztetik.¹

A vallásszabadság bástyáján hatalmas rés támadt. Országos törvénnyel verték bilincsekbe a szellemet, a lelkiismeret, a hit szabadságát. A felvilágosultság virágzó fáján vadhajtás fakadt, fenyegetve, hogy elszívja tápláló erejét s idő előtt korhadttá teszi. De léte rövid volt, a szabadság földje nem nyújtott életnedvet; elsorvadt, elpusztult magától s a legelső szél örökre letörte.

„Tempora mutantur et nos mutamur in illis.” Dávid Ferenc, aki nemrégén poroszlókkal hurcoltatta börtönbe, akik hit dolgában nem voltak vele egy nézetben, most megrendül hitében s püspöki székét otthagyva, ő maga lép az új irány küzdői közé. Erdélyben nagy változás áll be. A külföldön tanuló újabb generáció Wittembergben magába szívta Melanchtonnak s követőinek a phylippistáknak középúton haladó elveit s majd a svájci reformációval is megismerkedve, itthon lassanként más irányba térítették a lutheri egyház merev állásfoglalását.

Dávid példáját Heltai is követve, csatlakozott a kálvini mozgalomhoz s a debreceni püspök, Melius Juhász Péter hatalmas szónoklatai a hívek lelkében egyre mélyebb ha-

¹ Articuli dominorum Regnicolarum Hungariae, et trium nationum Transylvaniae, in conuentu eorum Generali per sacram Maiestatem reginalem ad diem dominicam Judica Thordam indicto, anno domini 1558 celebrato, communibus votis conclusi.

„Quemadmodum autem antea quoque Maiestates sue benigne concesserant vt quilibet eam quam vellet, papisticam videlicet aut lutheranam religionem profiteretur, ita nunc quoque clementer liberam dedit facultatem omnibus altervtram harum sequi. Rixas tamen et iniurias inter vtrosque sublatis esse vult et prohibet, sacramentariorum quoque sectam arceri et pro iudicio ecclesiae Wittembergensis proxime sub chirographo Philippi Melanchton adducto tolli censet.”

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 93. l.

tást idéztek elő a helvét valláshoz való csatlakozásra. E mozgalomnak a nemzeti alapon álló szász egyházak között kevés sikere volt, de annál nagyobb hatást ért el a magyar és székely protestánsok körében, kik tömegesen csatlakoztak a magyar vallásként hirdetett helvét reformációhoz. A gyorsan jelentkező eredményt, a kálvinizmus rohamos terjedését könnyen érthetővé teszik Erdély vallásügyi viszonyainak localis körülményei. A lutheránus vallást követő hivek túlnyomó része a szászok közül került ki, kik buzgón igyekeztek a maguk német egyházi nyelvét, amennyire lehetett, még a magyar vidékeken is általánosítani, sőt egyes evangélikus hitre térített oláh gyülekezetre azt egyenesen reá is erőszakolták.¹ Ez tehát a magyarokra nézve idegen volt; de idegenek voltak a görög keleti hitet követő oláhok s a görögök is. Ellenben Kálvin vallását a Tisza vidékének színmagyar lakossága vallja hitének s csakis a magyar lakosság, kik között idegen elemnek nyomát sem találják. Ez a körülmény s az új vallás tanításából kisugárzó szabadabb szellem mintegy nemzeti vallás színével vonták be s mindenesetre rokonszenvessé téve, nagy mértékben elősegítették terjedését. Tudták igen jól s igyekeztek is ezt az előnyt terjesztői minél jobban kihasználni, kik közül már Kálmáncsehi is mint legnyomósabb argumentumot ezt tartogatta a magyar s székely nép számára. De nagyban megkönnyítette a hitterjesztést az újabb papi nemzedék képzettsége is, kik már nem a katolikus egyháztól szakadtak el, hanem a protestánsok jól szervezett iskoláiban nőve fel, ismerkedtek meg a helvét reformáció szellemével s az átmenet is fokozatosabb volt, nem kellett oly sok mindennel szakítani, mint a katolikus vallás elhagyásakor. Mindezek felett még maguk előtt látták uralkodójuk, János Zsigmond példáját, ki maga is Blandrata befolyása alatt

¹ Erdélyben manapság is van még Szebenmegyében két község: Oroszcsür és Bongárd, ahol a még megmaradt oláh evangélikus egyházban mai nap is a német nyelvet használják.

előbb szakítván a katholicizmussal, evangélikussá lett, később pedig mindjobban hajlik a kálvini irányhoz; nem szólva udvaráról, melynek legnagyobb része a kálvinista hitet követi.

De visszatérve az előzményekre, 1559-ben már mindkét tábornok lázas mozgalomban, erős szervezkedésben találjuk. Az országgyűlés, hogy a teljes szakadást megakadályozza, zsinatot tartását határozza el, ahol azonban az egyetértés létre nem jöhetett, mert az augusztusban tartott medgyesi zsinaton, a szász egyházak hajthatatlan állásfoglalása miatt, a kálvinisták legkisebb eredményt sem értek el. Viszont november 1-én Marosvásárhelyt a zsinat az úrvacsorai tant illetőleg, a Melius vezetésével megjelent magyarországi reformátusok hatása folytán, már határozottan a kálvini felfogás szellemében intézkedik. Ez azonban még korántsem jelentette a lutheránus egyházak irányváltoztatását, hanem csak újabb, szenvedélyes viták magvát hintette el, melyet már a következő évi zsinat hosszú, eredménytelen vitasorozata igazol. Növelte a zavart s nagyon akadályozta a két felekezet közötti béke létrejöttét, hogy a németországi egyetemek, melyeket a vallási viszálykodások bíróiul kértek fel, szintén a lutheránusok mellett foglaltak állást, véleményükben ezek álláspontját helyeselve, kárhoztatják s elítélik a sacramentariásokat¹ és intik őket, hogy állhatatosan maradjanak meg Luther és Melancthon tanai mellett.² Természetesen a szász lutheránusok ezen fellelkesülve, most már hallani sem akartak az egyezkedésről, hanem a reformátusok abszolút leszerelését kívánták. Hogy e törekvésük célt nem ért, az nem is rajtuk múlt, hanem a zavaros, háborús idők s az Erdélyben kiütött belviszályok mellett, leginkább Blandrata politikája akadályozta meg, ki céltudatos fáradozásának, hogy a fejedelmet s vele az országot az unitárizmusnak megnyerje, kellő eredményét úgy vélte

¹ Archiv d. Ver. f. Sieb. Landk. 278—279; 283. l.

² Ugyanott 257—258. l. G. Haner: Hist. Eccl. 266—267. l.

elérni, hogy a fokozatos átmenetet megtartva, előbb a kálvini vallás törvényes elismerését segíti diadalra jutni. Időközben a reformátusok látva, hogy a sikertelen hitviták semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy valaha a két felekezet között egyezség létesüljön, a genfi reformáció irányelveit teljesen elfogadva, dogmatikai kérdésekben oly messze távoztak el a lutheránusoktól, hogy az ellentétek kiegyenlítéséről már szó sem lehetett. A végleges szakadás előkészítéséül pedig, a magyarországi kálvinistákkal egyesülve, a torda-tarcali zsinaton elfogadott s ugyanott a hazai viszonyokhoz képest átdolgozott helvét-Béza-féle hitvallást kiadják, mely már nem átmeneti, hanem radikális kálvini szellemben készült s mintegy feleletül szolgált Hebler és Dávid utóda, Alesius püspökök¹ által az evangélikus egyházak nevében közrebocsátott „Rövid hitvallás”-ra.²

Blandrata orvosnak a fejedelemre gyakorolt befolyása s a magyarországi kálvinisták támogatása rövid időn meghozta a maga eredményét.

Az 1564 január 21—26-iki segesvári országgyűlés már kimondja, hogy kiki azt a hitet vallja, amelyiket akarja, de egyik fél se háborgassa a másikat s egyuttal intézkedik a templomok közös használatára vonatkozólag is, elrendelvén, hogy egyik nap a katolikusok, másik nap a protestánsok használhassák s ezalatt tiltva van a másik félnek az istenítisztelettel foglalkozókat háborgatni.³ Ez a törvény a reformátusokat ugyan szószerint nem érinti, de nem is intézkedik ellenük s mindenesetre újabb lépcsőfokát alkotja a teljes vallásszabadság felé vezető útnak. Hogy pedig a sok áldatlan küzdelemnek véget vessenek s a két protestáns felekezet között az eltéréseket kiegyenlítsék, elren-

¹ Archiv d. V. f. Sieb. Landk. N. F. II. B. 244—245. l.

² Brevis Confessio de Sacra Coena Domini Ecclesiarum Saxonicarum et conjuncturam in Transylvania. Anno 1561.

³ Kemény gyűjtemény: Codex Art. Diet. I. k. 393. l.
Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 218. l.

deltetett, hogy mindkét felekezet papjai az enyedi vallási gyűlésen megjelennek s ott a két vallás ügyeit a fejedelem megbízottja előtt érdemlegesen megvitassák. A zsinat össze is ült s János Zsigmond személyében Blandrata elnökölt, kinek felhatalmazása volt, hogy ha a vitatkozások kellő eredményre nem vezetnek, a reformátusoknak külön egyházzá való alakulását megengedje.¹ A vitatkozás szóban és írásban napokig tartott, de érdemleges megállapodás a kiegyezést illetőleg, mint eddig még soha, úgy most sem jött létre. Végre is bekövetkezett a két felekezet formai elválása s a reformátusok megalkották saját külön egyházukat, a superintendenssé választott Dávid Ferenc vezetésével.

Ezzel a protestánsok végleges, teljes kettészakadása megtörtént s a június 4-én megtartott tordai országgyűlés a vallásszabadságnak ezt az újabb vívmányát törvénybe is iktatta, elrendelvén, hogy mind a lutheránusok, mind a reformátusok teljes vallásszabadságot élvezzenek, úgy azonban, hogy egyik felekezet papja se erőszakolhassa hitét egyházközönségére, ha ez vele ellenkező értelmet vall s mindenik saját hitén levő papot tarthasson, az ellenkező papot pedig elmozdíthassa.²

¹ Okl. S. Quartalschrift V. 393. Ilia: Ortus et Progressus . . . 45. 1

² Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 231—232. 1.

Kemény gyűjtemény: Codex Art. Diet. I. 405. 1.

Bod Péter: Historia Eccl. II. Lib. II. cap. 11. I. 3. 6. 1. Szent Polykarpus 10—17, 1.

„Articuli dominorum nobilium regni Hungariae et trium nationum partium eiusdem Transylvanarum nobilium Sicularum et Saxonum in conventu eorum partiali pro primo die dominico proximo post festum sacratissime et jndiuidue trinitatis de edicto sacrę regię Maiestatis in oppido Thorda celebrato anno domini millesimo quingentesimo sexagesimo quarto confecti.

Art. V. quia in negotio religionis communicationis presertim coenę dominicę, quo usque varię disputationes, contentiones rixe et assertiones inter superintendentes et pastores ecclesiarum Coloswariensis, nationis videlicet Hungari et Cibiniensis gentis Saxonicalis habite fuerunt,

Így jött létre Erdély törvényhozásának második emlékezetes és nagybecsű ténye, amikor rábízta a hitet az egyénre s a lelkiismeret szabadságát nem korlátozza. Így alakult ki egyelőre a két protestáns felekezet s nyert létének törvényes alapot, melyek mellett a katolikus egyház megmaradt eddigi jogi helyzetében „de iure”, de hogy a gyakorlatban már alárendelt szerepet visz, mutatják már az 1557-iki tordai országgyűlés szavai: „... *csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hiten lévőket!*“

ad tollendas igitur huiusmodi dissensiones, pacificandamque vtriusque partis conscientiam, pro quiete regnicolarum statutum est, vt a modo in posterum vtrique parti liberum sit, siue Coloswariensis aut Cibiniensis ecclesiarum religionem et assertionem tenere velit, ita tamen quod si pastor alicuius ciuitatis oppidi aut villę religionem et assertionem ecclesię Coloswariensis prædicare et populum ea vi cogere vellet, facere non possit, sed quamcumque religionem ciuitas, ipsa oppidum aut villa tenere voluerit, predicatorem eius assertionis tenere, contrariam vero ammuere valeat; hoc idem et in diocesi ecclesię Cibiniensis obseruetur. Si qui vero ad assertionem eiusdem ecclesię aut Coloswariensis accedere aut communicare voluerint, absque quorumlibet impedimento et molestia ad parochum religionis et assertionis illius communicandi gratia ex possessione professionis ecclesie Cibiniensis possessionem assertionis Coloswariensis absque omni offensione, şubsonatione et derisione accedere valeat atque possit.”

(Monum. Com. Reg. Trans. II. 231—232. l.)

V. FEJEZET.

Az unitárizmus.

A szentháromságellenes tanok első hirdetői. — Servet Mihály és a Socinus testvérek. — Stancaro szereplése külföldön és Erdélyben. — A protestánsok támadása Stancaro ellen. — Dávid Ferenc küzdelme Stancaroval. — Az erdélyi unitárizmus és Blandrata György — Dávid Ferenc irányváltoztatása. — Dávid mint az unitárizmus apostola. — Vallási zavarok Kolozsvárott. — A városi tanács rendelete az újitók ellen. — A cathedraticum megszüntetése. — A katolikus egyház ellen irányuló mozgalmak. — A kolozsvári országgyűlés 1566-ban elrendeli a katolikus papok kiűzését. — A határozat magyarázata és következményei. — A katolikus egyház teljes megsemmisítése.

A reformátusok szabad vallásgyakorlatának törvénybe iktatásával a vallási küzdelmek kora Erdélyben nem nyert még befejezést. A két protestáns felekezet mellett egy harmadik lépett fel, szintén helyet kívánva magának a vallásszabadság védőszárnyai alatt. Luther megkezdte a vallás reformálását, Kálvin már mélyebben nyúlva bele, gyökeresebb újításokat eszközölt, de legradikálisabban hajtotta végre az unitárizmus, külsőségekben, hitelvekben egyaránt legmesszebbre távozva az egyetemes egyháztól. De ezen felül a túlzásba vitt vallásújításnak is nem egy példájával találkozunk. Az emberi lélek természete magyarázza, hogy amint a reformáció a Bibliát a nép kezébe adta, — szabad teret engedve a vizsgálódásnak, mely századokon keresztül tiltva volt előttük, — hozzá nem értők forgatván lapjait, a szabad kutatás gyakran ferde útra tévedt. Hol itt, hol ott bukkan fel egy-egy szekta, mely a reformáció cégére alatt

igyekszik a veszendőbe menő emberi lelket megváltani. Profétáik több-kevesebb tudományos készültséggel, de annál nagyobb látnoki erővel felfegyverkezve, elvetnek minden létező vallási alapot s állítólag az ész törvényét követve, gyakran azonban a józan ész rovására, hirdetik világboldogító tanaikat. De e fattyúhajtásokat maga a reformáció gyomlálta ki kertjéből, nem hagyva időt megerősödésükre.

A szentírás alapján állva s egyedül ezt ismerve el zsinórmértékül, indul meg az unitarizmus. A reformálásban már egy lépéssel tovább megy. Elveti a kálvini vallás alapelvét, a szentháromság tanát, nem ismeri el Krisztus isteni eredetét s a lényegében, de személyében is egy istenség elvét hirdeti tanításaiban.

Az új hit első apostola aragoniai Servet Mihály, kiváló orvos és természettudós „De trinitatis erroribus“, majd 1553-ban „Restitutio Christianismi“ címen kiadott munkáiban az egy istenség elméletét fejtegetve, határozottan ellentétbe helyezkedik nemcsak a katolikus egyházzal, hanem a protestáns felekezetek hitelveivel is. Tanai nagy feltűnést keltettek s őt rövidesen üldözőbe fogták. Franciaországból menekülve Genfbe kerül, hol a hatalmat kezében tartó Kálvin intézkedésére a városi tanács elfogatván, törvényszék elé állította s eretnek tanításaiért halálra ítélve, 1553 október 27-én máglyán fejezte be életét. De eszméje nem pusztult vele; a sienai két Socinus testvér, Faustus és Laelius, tovább szítták a tüzet s előbb Olaszországban, majd Lengyelországban oly nagy buzgalommal hirdették antitrinitárius tanaikat, hogy az utóbbi helyen a nemesség nagyrésze csatlakozott hozzájuk.

Servettel egyidőbe esik a szentháromságellenes irány egy másik harcosának, a mantuai származású Stancaro Ferencnek szereplése is. Tudományos képzettségű férfiú, aki az orvosi tudományok mellett a theologiai ismeretek buzgó kutatója volt. Servethez hasonlóan a szentháromság

tanának megdöntésén fáradozott, de felfogása nem tiszta, elvei homályosak s egymaga nagyobb eredményt elérni nem képes. Antitrinitárius eszméi miatt sok üldöztetésnek volt kitéve s szenvedélyes, mindenütt zavart támasztó erőszakos természete nem tette rokonszenvessé működését. Olaszországból kiüldöztetve, Bázélbe került, majd nem-sokára a krakkói egyetem tanára lett, de tanításába szőtt vallási elvei miatt nem volt sokáig maradása. Rövid ideig Olesinszky Miklós lengyel főnemes pincowi birtokán tartózkodott, hol egy 50 pontból álló tervezetet dolgozott ki Lengyelország reformációját előkészítendő. Terve nem sikerült s 1551-ben a königsbergi egyetem tanárának hívta meg, mely állást azonban alig pár hónap múlva a frankfurti (Odera melletti) egyetem tanári székével cserélte fel. Itt kiadta a lengyel reformációról készített tervezetét és éleshangú támadást intézett a zürichi lelkészek ellen. Utóbbi művére, a brandenburgi herceg kérésére Melancthon cáfolatot írt,¹ melynek eredményeképen Stancaronak távoznia kellett Frankfurtból. Útját ismét Lengyelország felé vette, de rövid tartózkodás után, az ott időző Petroviccsal megismerkedve, Magyarországra jött, majd 1553-ban vele együtt Erdélybe kerül. Megelőzőleg, még magyarországi tartózkodása idején, szenvedélyes hangú vallási vitája volt Stöckel Lénárd bártfai reformátorral Munkácson, honnan magatartása miatt kiutasították s az óvári és tályai zsinatok tanaira kárhoztató ítéletet hoztak. Petroviccsal Kolozsvárra érkezve, reformátori fellépését az erdélyi protestánsok határozott ellenszenvvel fogadták s papjaik, Dávid Ferencsel s Heltai-val élükön, igyekeztek is működését minél hamarább lehetetlenné tenni.

„Azon esztendőben azért a mantuabeli Stancarus Ferenc mind szentháromság-magyarázó, mind orvosi privilégiumos

¹ Responsio Philippi Melanthonis de Controversiis Stancari scripta in die festo Joannis Baptistae in Arce Dessaensi. Anno MDLIII. Impressa MDLIV.

doktor, Prussíának egyik fővárosából, Regiomontumból Erdélybe bejövén, elsőben is Kolozsvárt kezdé hintegetni az istentelen és káromkodással teljes tudományt" — írja Erdélyben való fellépéséről az egy századdal későbben élő Páriz Pápai Ferenc.¹

Alighogy Kolozsvárra került, összetűzött a helybeli protestáns papokkal s heves hitvitában igyekezett meggyőzni őket hitelveik téves irányáról. Heltai írásban kelt vallásuk védelmére s hosszú fejtegetésekben cáfolta Stancaro tévelygő tanait.² 1555-ben a széki zsinat foglalkozott ügyével s tanait kárhóztatva az erdélyi egyházakból kizárni rendelte.³ Stancaro szokott indulatos modorával visszautasította a zsinat határozatát és súlyos vádakkal illetve, megcáfolta végzéseit; a papságot tudatlannak, Tamás papot, a zsinat elnökét pedig szellemileg vak superintendensnek nevezte.⁴ Kíméletlen hangú támadására a zsinati papság nevében Dávid Ferenc elleníratot adott ki, visszautasítva a vádakát megtámadja Stancaro álláspontját s igazolja a zsinat eljárását.⁵ Nagyobb tekintély okáért, Dávid Ferenc kinyomatva művéhez csatolta Melanchtonnak 1553-ban Stancaro ellen írt cáfoló iratát s a magáéval együttesen kiadva „vékonyította” el Stancaro tekintélyét, magának osztatlan elismerést és tekintélyt szerezve.⁶

¹ Pápai Páriz Ferenc: „Romlott fal felépítése.” Nagy-Enyed 1685.

Eredeti kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában. Kiadta: Magyar Protestáns egyháztörténeti adattár. 1906.

² Confessio de Mediatore generis humani, Jesu Christo a Casparo Helto Vitebergae A. 1555.

³ Christoph. Schesaeus: Oratio de Origine repurgatae coelestis Doctrinae. 1580. 8 maji. Kiadta: G. D. Teutsch. Merke-zur Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen. Hermannstadt.

⁴ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest 1879.

⁵ Dialysis Scripti Stancari Contra Primum Articulum Synodi Szekiensis, qui de doctrina controuertitur, conscripta Per Franciscum Daudis.

⁶ G. D. Teutsch: Merke zur Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen. Hermannstadt. III. 323—354. I.

Erdekes képet nyújt Dávid egyéniségéről, ingatatag, változó meggyőződéséről ez a munka. Állhatatlanság jellemzi egész életét, háromszor adta fel vallási elveit, de ha egy új eszme szolgálatába szegődött, ellentmondást nem tűrő, kiméretlen szigorral támadta a vele nem egy nézetten levőket.

„Imádkozik Isten fiához, egyházának örökké való pásztorához, hogy neki (t. i. Stancaronak) haragra gerjedtnek és aki boszúságból terjeszti a tévedéseket, elméjét nyissa fel, hogy tévedéseit ismerje meg, a szent írásokat nagyobb lelki szerénységgel forgassa, szavait cselekedetei szabályozójának fogadja el, nem saját *örült és megvadult okosságát*, hanem a próféták és apostolok szavait, hogy az eddig hálójába kerítetteket üdvök megnyerhetése végett az igaz útra visszavihesse.”¹ Dávid Ferenc írja ezeket Stancaronak, az a Dávid, aki később maga lett az „*örült és megvadult okosság*” leghívebb apostola, sőt még tovább haladva, mint a túlzásba vitt unitárizmus hirdetője pusztult el sívár börtönében.

Dávid Ferenc fellépése Stancaro alatt ingadozóvá tette Erdély talaját, de nemsokára, 1557-ben, már ismét itt találjuk. Schesaeus egykorú egyházi emlékirata nyomán Pápai Páriz emlékszik meg róla ilyenképen:

„1557-dik esztendőben Stankarus a szebeni tanácsnak igen esedezék, hogy városukba befoglalják és ott valahol sellérül lakni engedjék, hitére fogadván, hogy a lakosoknak terhére nem leszen, sem új tudományával semmi zűrzavarra a község között okot nem ad. Bémegyen azért feleségestül, gyermekestül Szebenben és ott egy néhány hónapig csendesen megvonván magát, azután ugyancsak nem állhatta, hanem azt a közbenjáróról való új tudományt ott is hintegetni kezdi. És minekutánna már némelyeket a maga értelmére kezdett volna hajtani: kiűzeték a városból.”²

¹ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. 25. l.

² Pápai Páriz Ferenc: „Romlott fal felépítése (Rudus redivivum),” Nagy-Enyed 1685.

Szebent elhagyva, ismét Kolozsvárra tette át lakóhelyét, melynek papságával csakhamar újabb vitát provokál s éles elvi szóharcban újólag Dávid Ferenc száll síkra ellene. „Az ügyet mindenek bámulatára oly hévvel és olyan nagy tudományos készültséggel védte, hogy senki sem volt, aki őt korát meghaladó elméleti s ékesszólási adományokkal megajándékozottnak ne mondhatta volna.”¹

Stancaro kénytelen volt meghátrálni s előbb Besztercén, később Kendi Ferenc pártfogása alatt Udvarhelyt tartózkodott. Itt érte a lutheránus vallás törvénybe iktatásának híre s így reményét, hogy a terjedő protestantismus útjának más irányt adjon, meghiusúlva látván, 1558 február 5-ikén egyenes felszólítást intéz a királynéhez s a három nemzet rendeihez, melyben az evangélikusokat eretnekeknek kiáltva ki, — „kéri, kényszeríti a királynét és az ország rendeit, hogy amaz átkozottakat, követőikkel együtt, fegyver tekintélyével is kényszerítse zsinati ítélet elé menni, hogy eretnekségök bebizonyíttatván, jogos büntetésöket elvegyék akár az isteni jog értelmében, mely az eretnekeket javaikkal együtt megégettetni parancsolja, akár egyházjogilag, mely azt rendeli, hogy azok személyei a tűznek, javai a fiscusnak adassanak, sőt ezt követeli a polgári jog is.”²

Kérése azonban sem a királynénál, sem a rendeknél meghallgatásra nem talált. A kolozsvári papság pedig, az erdélyi egyházak nevében, vádjaira „Apologia” címen védőiratot bocsátott közre s ebben Stancarot annyira megtámadja, hogy Erdélyben többé nem lévén maradása, visszamegy Lengyelországba, végleg befejezván erdélyi szereplését.³

¹ G. Haner : *Historia Ecclesiastica*. 130—132. l.

² Sigler Mihael : *Adparatus ad Historiam Hungar.* Decas I. Mon II, ; G. Haner : *Hist. Eccl.* 245—46. l.

Miles : *Würgengel* 1670. 69. l.

³ Sigler Mihael : idézett munka. Decas I. Monum. II. 81. l.

G. Haner : idézett munka és hely.

Miles : idézett munka és hely.

Stancaro, a nyugtalan lelkű reformátor, Erdélyben nagyobb eredményeket nem ért el. Hitelveit, vallási irányát nem tudta elterjeszteni s a lutheránizmus sokkal mélyebb gyökeret vert immár ez időben, semhogy annak alapját megdönthette volna. De elhintette a magot s a lelkeket már nem találta készületlenül a Blandrata által behozott tulajdonképeni unitárizmus, mely megnyerve magának Dávid Ferencet, a nagy hitvitázót, csakhamar megkezdte hódító munkáját. A politikai és vallási viszonyok terén uralkodó zűrzavaros állapotokat a maga céljaira kedvezően kihasználva, terjedése rövid idő alatt oly nagy arányokat öltött, hogy háttérbe szorítva a két régebbi protestáns felekezetet, János Zsigmond élete végén már az uralkodó vallás jellegével bír.

A fejedelem ismeretes türelmességén kívül, melynek a vallási ügyek kérdésében egész uralkodása alatt oly sok tanújelét adta, kétségkívül nagy előnyére szolgált az unitárizmus gyors terjedésének az az áldatlan, elkeseredett küzdelem, melyet a két részre szakadt protestantismus vívott egymással. Apróbb dogmai eltérések napokig tartó szenvedélyes zsinati harcokat eredményeztek s erejüket az eredménytelen küzdelmek felemészelve, nem állott hatalmukban megakadályozni a Blandrata által pártolt új hit rohamos térfoglalását, mely hova-tovább veszedelmökké nőtte ki magát. Az olasz orvos ravasz politikája, céltudatos működése az unitárizmus érdekében, megtermette a maga gyümölcsét. A fejedelemre gyakorolt nagy befolyásával szabad teret biztosított az új irány terjedésének s munkája sikerét élvezhette akkor, amidőn János Zsigmond utolsó éveiben köztudomást nyert, hogy maga a fejedelem az unitárius vallás legfőbb pártfogója, sőt azt a saját vallási meggyőződésének is alapjául fogadta. Kétségtelen, hogy az erdélyi rendszeresen körvonalazott unitárius vallás, eltekintve Dávid Ferenc nagyhatású működésétől, Blandratában tisztelhetette megalapítóját.¹

¹ Az unitárius egyháztörténészek elvitatni igyekeznek Blandratá-

De ne vágjunk elébe az események folyamatának; vizsgáljuk a dolgok fokozatos fejlődésében azokat a mozzanatokat, amelyek létrehozták Erdély vallásainak egyenjogúsítását s a kis ország számára Európa összes államai sorában első helyet biztosítottak a törvényadta vallásszabadság terén.

János Zsigmond 1559 őszén válságos viszonyok közepette foglalta el Erdély fejedelmi trónját. Anyjának halála megakadályozta a Ferdinánddal már előkészített békekötést s az ország főurai közül többen megingottak a Szapolyai-ház iránti hűségökben s alkudozásokat folytattak Ferdinánddal. Ferdinánd s tanácsosai nem is késtek Erdély zilált viszonyait a maguk javára kellőképpen kiaknázni. Hathatós támogatással Moldva vajdájává tették Heraklides Jakabot, korának leghírhedtebb szerencsevadászát s elűzték a Szapolyaiak barátját, Sándor vajdát. Roppant adományokkal átpártolásra bírták Balassa Menyhértet, a hatalmas főkapitányt s megindították a háborút a választott király, János Zsigmond ellen. Hogy pedig az országban a polgárháború rémét is elszabadítsák, ügynökeik útján felkelésre bírták a székelyeket, kik a kecsegtető ígéretektől elkábítva, dúlva,

nak az erdélyi unitarizmus érdekében kifejtett eredményes működését s egyedüli vallásalapítónak Dávid Ferencet szeretik feltüntetni, míg Blandratát inkább mint a kálvini vallás főemberét emlegetik. Erre vonatkozó állításaikat Sand, Krasinski, Stoinski s más XVII-ik századbeli s még későbbben élő lengyel történészek feljegyzéseiből kiindulva akarják bizonyítani. (Keresztyén Magvető 1903. évf.) Állításaikat azonban megdönti Pokoly József debreceni ref. akadémiai tanár, kiváló egyház-historikus, Sarnicius, Tretius, Sylvius és más egykorúak, Blandratával szemben álló és küzdő lengyel theologusok és világiak leveleire, nemkülönben Socinus Faustusnak 1562-ben megjelent: „Explicatio initii primi capituli Johannis” című művére hivatkozva, amelyekből Blandratának lengyelországi szereplése az unitarizmus érdekében, összeköttetései a Socinus testvérekkel, hitelvei, majd Socinus Faustusnak Blandratával való erdélyi szereplése kétségtől megállapítható.

Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. I. k.; Protestáns Szemle 1902. évf.

pusztítva szállottak táborba. Az ifjú fejedelem ennyi veszelelemmel környékezve, jóformán egyedül állott. Leghívebb tanácsosai áskálódtak ellene s élete sem volt már biztonságban, amióta Majláth Gábor saját zenemesterét bérelte fel ellene orgyilkosi szolgálatra. Érezhette ő is elhagyatottságát s lelki, testi bajokkal sújtva, bizalmas, meghitt tanácsadó szükségét látta. Így esett választása Blandrata Györgyre, családjának régi bizalmas emberére, ki már nagyanyjának. Sforza Bona királynénak, Zsigmond lengyel király özvegyének kedvelt orvosa volt; szolgálta anyját, Izabellát is, a megpróbáltatások legszomorúbb napjaiban s a koronáját vesztett királyné kíséretében ment ki Lengyelországba. Ő belé helyezte bizalmát az ifjú fejedelem. Családjában eltöltött hosszú évek szolgálata, tapasztalatokkal gazdag világlátottsága s kiváló jártassága a diplomácia szövevényes útjain, kellő garanciát nyújtottak arra nézve, hogy benne meghitt, hű tanácsadót nyer, kinek jóakaró támogatásával rendezheti a trónját s országát fenyegető zürzavaros állapotokat.

Ilyen előzmények után került Blandrata Erdélybe az 1563-ik év elején. Hogy a későbbi egyházhistorikusok mily nagy ellenszenvvel viseltettek irányában, mutatja Bod Péter feljegyzése, aki az ő és Stancaro Erdélybe jöveteléről ilyenformán emlékszik meg:

„Ez időtáiban új baja és háboríttatása érkezék az eklézsia békességének. Mert Olaszországból, mint az ekléziát háborgató mérges állatok tenyésztő fészkeből, az első immár az Isten ígéjével, mint lelki éles törrel megöldökltetvén vagy legalább megsebesítetvén, gonoszabbak jövének ki, u. m. Stancarus, Blandrata stb. Kik minek utánna Olaszországból kijövének, Helvetiának némely részeiben, Genevában, Tigurumban, Basileában s egyéb helyeken híjában próbálták volna a dolgot, megismertetvén ott, kik valának, onnan futva szaladának el és Lengyelország felé vetődvén, elsőben Prussiát döglettetik meg. Ahonnan is

kiűzetvén, Erdélyben egyenesen a királyi udvarnak esének, hogyha vesztenék is a dolgot, nagyobb dicsőségükre lenne a magasból való leesésük (minthogy a gonosz ember a gonosz dologban is hírt, nevet keres), ha nyernének is az udvarnak alkalmatosságához támaszkodván, szabadosabban bocsáthatnák mérges nyilaikat, ahová akarnák. Nagy csalárdsággal szúrák pedig be, mely méltó a megjegyzésre, e ravasz olaszok és olasz ravaszok magukat az orvosi tudomány kelletése által. Mert minthogy a külső érzékenységekre hallgató emberek többnyire hamarabb megindulnak, a testet néző s érezhető, mintsem a lelket illető és sértendő gonoszokon, kiváltképen a kik a lelket befoglaló cserépedényt, a testet nagyobbra becsülik s kedvét inkább keresik, melyre igen hajlandó mindenek felett az úri rendeknek kényessége: úgy ezek is, mint agg ravaszok, tudván jól, hol kell forgolódni és melyik részről kell magukat inkább kellelni, a kólyika gyógyítással megcsinálván maguknak az első rést és törést, valamint akarták, azután úgy kezdték elaltatni az emberek szunnyadozó lelkeiket, lassan-lassan az ő tanításaikkal, mint megannyi álomhozó italadással.“¹

A saluzzói származású Blandrata Olaszországból, „az eklézsiát háborgató mérges állatok fészkeből” elkerülvén, az antitrinitárius eszmék szolgálatában állva, a szentháromság elméletéről nyilvános vitát folytatott Kálvinnal Genfben, ahonnan Servet megégetése után, csak gyors menekülésével kerülhette el a hasonló sorsot. Hosszabb ideig tartózkodott Lengyelországban, hol a két Socinus által már meghonosított unitárizmus szolgálatában vezető szerepet vitt. Később azonban, Kálvin izgatására, a lutheránusok és kálvinisták részéről annyi zaklatásnak volt kitéve, hogy épen idejében érkezett János Zsigmond meghívása, melyet ő nem késett elfogadni, nyugodtan téve át lakóhelyét a vallási téren szabadabb szellemű Erdélybe.

János Zsigmond csakhamar igénybe vette diplomáciai

¹ Bod Péter: *Historia Ecclesiastica*. I. k.

jártasságát, amikor még ugyanazon évben igen nagyfontosságú és körültekintést igénylő ügyben Báthori Istvánnal Bécsbe küldötte, hogy Ferdinánddal tárgyalásokat folytat-
 sanak a királyi cím elismerése, Erdély nyugoti határának megállapítása s János Zsigmondnak Ferdinánd egyik leányával kötendő házassága ügyében. Diplomáciai útvjáról visszatérve, mint a fejedelem legbefolyásosabb tanácsadója, kinek teljes bizalmával rendelkezett, fontos szerepkört tölt be Erdély politikai és közéletében. Nem felejtette el azonban tulajdonképeni célját, az antitrinitárius eszmék meghonosítását a fejedelemségben. Nagy segítségül kínálkozott ebbeli szándéka megvalósításánál Dávid Ferenc, kinek nagy tudománya a theologia terén, kiváló szónoki képessége s a gyülekezeteket összetartó, szervező ereje, de egyszersmind a hitelvek terén felmerülő újítások iránt fogékony lelke, egyaránt felköltötték Blandratában a gondolatot, hogy a kiváló hitvitázót az új hit számára megnyerje. Ha hitelt adhatunk annak a nézetnek, hogy — *„Dávid lelkében az egy Isten eszméje, akár mint Schesaeus emlékezetben hagyta, — Serveto műveiből átvéve, — akár öngondolkodás következtében már 1560-ban nemcsak megfogalmazva, de már meggyökerezve is volt”*¹ — akkor ez a körülmény Blandrata céljainak teljesen megfelelve, nem kerülhetett nagy fáradságába Dávid Ferencet immár a harmadik hit apostolának megnyerni. Mint a fejedelem nagyhatalmú tanácsosa, könnyen keresztül vihette, hogy János Zsigmond elbocsátva az evangélikus Alesiuszt, helyébe Dávid püspököt nevezte ki udvari papjává, ezzel nyíltan is dokumentálva, hogy a kálvini vallás követője lett. A fejedelmi udvarban Dávidnak elég alkalmá nyílt az antitrinitárius eszmék irodalmát bővebben tanulmányozni, mert a fejedelem bőkezűsége kora vallási mozgalmait ismertető összes irodalmi termékeket igyekezett megszerezni. Búvárkodásának és Blandratával való szoros viszonyának eredménye nemsokára nyilvánvalóvá lett, amikor 1565-ben kolozsvári

¹ Jakab Elek : Dávid Ferenc emléke. 71. l.

templomi prédikációiban a szentháromság tanát a kálvini vallás felfogásától már eltérően fejtegeti.

Irányváltztatása mérhetetlen ellentétek okozója lesz. A kolozsvári papság egy része: Egri Lukács, Szegedi Lajos és Basilius István hamarosan hozzátatlakozik, míg a másik rész, élén Heltaival s az iskola rektorával, Szikszay Fabricius Balázssal, teljes erővel ellene szegül „Arius fel-támadt átkozott tanának”. Megindult a küzdelem teljes erővel s mindkét tábor olyan vehemenciával védte a maga igazát s támadta az ellenfél nézeteit, hogy már maga a városi tanács is megsokalta a civakodást és elrendelte, hogy „a plébános hívassék a gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen való prédikálástól és csak azt prédikálják, ami az Isten egyházának hasznára és gyarapodására van és nem okoz botránkozást”.¹ A papok között dúló elkeseredett küzdelem hatalmába kerítette az iskolát is. Egyes tanulók áthatva püspökük tanításaitól s felbuzdúlva támogatásán, botrányos rágalмakkal szórják tele a kálvini szellemű iskolát s annak rektorát, kivel szemben Dávid minden hittérítői ékesszólása kárbavesztettnek bizonyult.

A küzdelem, a vallásjavítás miatti civakodás azonban tovább fajult, hatalmába kerítette az utcát s tanult, tanulatlan egyaránt hivatottnak érezte magát, a hit dolgaiban törvényt látni. A forrongó szenvedélyek annyira hatalmukba kerítették a lelkeket, hogy az már mindenik vallásra egyaránt veszélyessé kezdett válni. Végre maga a papság kérésére, a tanács vetett véget a felfordult állapotoknak s szigorúan elrendelte, hogy „ha valaki efféle dolgot cselekedni, a szentírással ellenkező véleményeket, dogmákat hirdetni merészelne, az ilyet a papok feljelentésére a bírák és senatorok állítsák elő, küldjék fel a templomi szószékre és kényszerítsék, hogy az egész gyülekezet színe előtt

¹ Jakab Elek: Kolozsvár története. II. k. Kolozsvár városi protocollumok.

vitatkozzék meg a papokkal. Ha tudományát a szentírásból bebizonyítja: hát jól van; de ha nem tudná bebizonyítani: egy ingre vetköztetve megvesszőztessék és a városból kiűzessék.”¹

Sajátságos, hogy e zűrzavaros állapotok, a protestánsok fenekestől felforgatott vallási egyetértése, helyett, hogy kedveztek volna a katolicizmusnak, még inkább kárára voltak annak.

Minél messzebbre távolodtak az ősvallástól, annál nagyobb volt a visszahatás ellene. A nép elvakult vallási fanatizmusában nem ismert határt. A kálvinisták 1565 tavaszán Kolozsvárott a Szent Mihályról elnevezett templomból kidobják az orgonát. Gyulafehérvárott pedig a fejedelem távollétében összerombolják a székesegyház oltárait, szobrait, képeit s kidobják két hatalmas orgonáját, nem kímélve elvakult dühökben a templomban levő díszes síremlékeket sem s végezetül világgá űzik az egyház papjait. A nagyváradi Szent László-templom rombolását pedig csupán a fejedelem személyes közbelépése tudta megakadályozni. Hasonló eszközökkel terjesztették a reformációt Erdély több városában, köztük Székelyudvarhelyen is.

A vallási elfogultság, a felekezeti türelmetlenség rabul ejtette a rendeket is. De míg egymással áldatlan harcot vívtak a régi s új hit követői, abban különbség nélkül egyetértettek, hogy mindannyian a katolikus egyház teljes megsemmisítésére törekedtek. Ennek az előjele mutatkozott az 1565 június 22—29-iki kolozsvári országgyűlésen, ahol egyetértően kimondották, hogy a *cathedraticum* megszüntetését „ő felsége keresztyéni kegyességéből kegyelmesen megengedte”, de — s itt következik a határozatnak a katolikus papság ellen irányuló éle — „csak azoknak a ministereknek, kik tiszta evangeliumot hirdetnek és az Krisztus szerzése szerint az sacramentumokat szolgáltatják.” Nyilván-

¹ Jakab Elek: Kolozsvár története. II. k. 173—178. l. Kolozsvár városi protocollum. 259. l. 1651. dec. 11.

való, hogy a tiszta evangelium hirdetését nem a katolikus egyház felfogása szerint értelmezik; hogy azonban ez irányban semmi kétség se támadhasson, pontosabban is körvonalozzák s egyenesen kiemelik: „Az pápások pedig, miért hogy az ő régi jövedelmek éppen megtartatnak s öreg misékből, keresztjárából, purgatoriumból, lelkeknek megszabadításból, búcsújárásból és érdemek osztogatásokból és efféle érdemek gyűjtéséből tartozzanak az cathedra-ticumot régi szokás szerint megadni.“¹

Ez mindenesetre nem nagyfontosságú határozat s a katolikus egyház érdekeit nem csorbítja, mert csupán a régi jogszokást erősíti meg, ellentétben a protestánsok számára nyújtott kedvezménnyel, de már nyilvánvalólag lépcsőfokát alkotja a következő évi országgyűléshez vezető útnak, amelynek határozatában a katolikus egyház elleni mérhetetlen ellenszenv, a felekezeti türelmetlenség a maga teljességében nyer kifejezést.

„Végezetre — így szól az 1566. évi március 10—17-én hozott törvények X. cikke, — miért hogy az úr istennek jó voltából az evangeliomnak világosságát az ő felsége birodalmába mindenütt fel gerjesztötte, és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anya szent egyházból kitisztittassanak, egyenlő akarattal végeztetött, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenönnen kiigazíttassanak.“

Némi kegyelmet gyakorolnak, amikor a váradi klérus „kiigazíttatására“ határidőt engedélyeznek.

„A váradi káptalannak ő felsége ez jövő virág vasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házakban, szőlőkben, marhájokban, jószágoktól elválva, kiket ő felsége magának akar tartani, békességgel megmaradhatnak; ha pedig az istennek igéjét nem akarják venni, személyekben

¹ Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 289. l.

*marhájokkal egyetemben valahova akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.*¹

A vallásszabadság testén fájó sebet ütöttek e határozatukkal Erdély rendjei. Tordán alkotják meg ezt a törvényt is, ugyancsak ott, hol két évvel ezelőtt a reformátusok vallásszabadságának törvénybe iktatásával örök emléket állítottak szabadelvű világnézetőknek. Az évtizedes kemény küzdelmek után megszilárdult protestantismus a vallásszabadságot most másképen értelmezi. A vallásegyenlőség alapján áll ugyan, de ezt csak magára nézve ismeri el jogosnak s kizárja belőle a katolikus egyház híveit és alapjában támadja meg az ősvallást, mikor elüzi papjait. A keresztyén testvéri szeretetet hirdető egyházak részéről olyan lépés volt ez, melynél a vallási elfogúltságon kívül, mélyenjáró politikai okok játszhattak döntő szerepet.

Erdély politikai helyzete ezidőben meglehetősen szilárd alapokon nyugodott. Magyarországon a török folytatta irtó hadjáratait, a fejedelemség pedig a szultán legmesszebbmenő jóindulatát bírva, nyugodtan intézhette belső ügyeit. János Zsigmonddal Szolimánnak olyan messzemenő tervei voltak, hogy ezekben bízva, semmi szükségét sem érezte Miksa királyságára, illetőleg a nyugoti katolikus államokra való utaltságának. Lehetséges, hogy Erdély — a vallási téren is megnyilvánuló — teljes függetlenségének dokumentálása lebegett a rendek szeme előtt, amikor e nagyjelentőségű reakciós törvényt megalkották. Ez azonban csak magyarázza, a törvény létrejöttének esetleges okait, de semmiesetre sem menti azt, illetve annak alkotóit. Annál inkább nem mentheti, mert nem maradt csak papirososon, mint annyi sok más, hanem erejének, ahol lehetett, igyekeztek is érvényt szerezni; a váradi káptalan papságát e törvény erejével üzték el, Kolozsvárott pedig magánosokat, világi személyeket kény-

¹ Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 302—303. l.

Mikó gyűjtemény: I. 401.

Kemény gyűjtemény: Art. Diet. 429. l.

szerítették a házukban levő képek, szobrok megsemmisítésére és vallásuk megtagadására. Eltörölték az apácák állandóan élvezett adómentességét, a papságnak pedig nem lehetett maradása még a Székelyföldön sem. E súlyos intézkedésekkel sikerült is elérni a célt: a katolikus egyház teljes megsemmisítését Erdélyben befejezettnek tekinthették.

VI. FEJEZET.

Az unitárizmus hatalomra jutása s a vallásszabadság törvénybe iktatása.

Az unitárizmus térfoglalása. — A gyulafehérvári első hitvita, Melius és Dávid Ferenc küzdelme. — Irodalmi harcok. — Dávid Ferenc és a szentháromságellenesek teljes elszakadása a protestánsoktól. — Zsinati küzdelmek. — A tordai országgyűlés 1568-ban elrendeli, hogy vallása miatt senki se üldöztessék. — Kolozsvári templom per. — János Zsigmond az unitáriusok pártfogója. — Dávid Ferenc tervei a szászok ellen. — A váradai magyar nyelvű disputa; a kálvinisták utolsó zsinati mérkőzése a szentháromságtagadókkal. — Az unitáriusok hatalomra jutása. — Vallási elfajulások, társadalmi zavarok; az anabaptisták, a „fekete ember” lázadása. — A medgyesi országgyűlés 1570-ben eltiltja a további vallási újításokat. — János Zsigmond házassági tervei. — A fejedelem rendelete a reformátusok ellen; a censura életbeléptetése. — A marosvásárhelyi országgyűlés 1571-ben törvénybe iktatja a három recepta religio mellé negyediknek az unitárius vallás szabadságát.

A Blandrata által elültetett fa kezdi megteremni gyümölcsseit. Dávid Ferenc vallási propagandája oly nagy arányokat öltött, hogy Erdély határain túl kiterjedve, átcsapott Magyarországra is. Az antitrinitárius eszméknek itt is támadtak apostolai. Az erdélyi unitárizmus egyik főembere, Egri Lukács, kolozsvári papságát ott hagyva, Egerben kezdi hintegetni az új hit magvait. A gönci zsinat azonban csírájában elfojtotta a mozgalmat s Egri Lukács börtönbe került. A magyarországi protestánsok figyelme most az erdélyi zavarok felé fordult s a papság, élén Meliussal, kieszkö-

zölte a fejedelemnél, hogy a vallási ellentétek megvizsgálása végett Erdélyben zsinat összehívását rendelje el.

A zsinat össze is ült Tordán 1566 március 15-ikén, ahol Dávid Ferencék a szentháromságról szóló hitvallásokat előterjesztették,¹ de feloszlott a gyűlés anélkül, hogy a kitűzött tételek fölötti vita befejeződött volna. Megújult a vitatkozás a gyulafehérvári zsinaton, ahol április 24-ikétől kezdve, a fejedelem jelenlétében négy napig folyt a küzdelem. Szenvedélyes viták hangzottak el Meliusék s az újitók részéről, anélkül azonban, hogy a vallásegység létrehozását illetőleg, érdemleges eredményre vezettek volna. Dávid Ferenc a dialectica összes fegyverével védte álláspontját, de néhány jelentéktelennek látszó dogmabeli „*exoticus*“ kifejezés mellőzésén kívül, látszólagos eredményt nem ért el. Hogy azonban ez később nagyjelentőségűvé nőtte ki magát, igazolják a következők, amikor Dávid Ferencék epen ezen a gyulafehérvári első hitvitán elért eredményre alapítják további működésüket.

E vallási gyűléseken, valamint a következő Marosvásárhelyt tartott zsinaton, bár az istenegység felé való hajlás már nyilvánvaló, nem vetették még el a szentháromság elméletét, de a hitelvek összefoglalása végett átdolgozott katechismus,² amely János Zsigmondnak ajánlva, még ugyanazon évben napvilágot látott, jöllehet lényegében a szentháromság tanáról elfogadott kálvini elméleten nyugszik, fejtegetéseiben s felfogásában azonban már átmenetet képez a kálvini vallás s az unitárizmus között. Ez a káté egyes

¹ Capita Consensus doctrinae de vera Trinitate, Ministrorum Thordae congregatorum 15. die Martii. Anno 1556. Lampe Fr. A.: idézett munka. II. k.

² Catechismus Ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transylvaniam, quo relicto papistico deo quaterno, verbum dei de sacrosancta Triade, Uno vero Deo Patre, et filio eius, Domino Jesu Christo, ac amborum Spiritu amplexae sunt, simplicitateque illud credunt ac profitentur. Regiae Majestatis Domini nostri clementissimi assensu ac voluntate exensus, et publicatus. Claudiopol. A. D. 1566.

helyeken igen heves hangon kel ki a katolikus egyház és a görög keleti vallás ellen s talán ez is befolyást gyakorolhatott a rendekre, amikor az ismeretes tordai és szebeni országgyűlésen a katolikus és görög hitű papok kiűztetését rendelik el.

Dávid Ferenc és hitfeleinek katechismusára a tiszántúli papság a „Debreczeni rövid hitvallás”-sal felel, melyben Melius—Juhász élesen és gúnyosan kel ki Dávid ellen s követőit, mint istenkáromló bűnösöket és eretnekeket, az egyházból kizáratni és a világi hatóságok által halállal büntettetni kívánja.¹

A küzdelem erre teljes erővel megindul, a vitáiratok egész legiója terem, melyekben mindkét párt a maga álláspontját védi s a saját vallását hirdeti egyedüli igaz hitnek. Dávid a fejedelem jóvoltából Gyulafehérvárt nyomdát állít s innen bocsátja világgá a kálvinizmus ellen szánt támadásait. Itt adja ki Meliust támadó hitvallását és Apológiáját,² mindkettőt a fejedelemnek ajánlva, erősen hangsúlyozza benne, hogy a lelkiismeret s a lélek szabadságát nem lehet külső erőszakkal elfojtani. Korábbi tettei ugyan az ellenkező felfogást bizonyítják, mert nem is olyan régen, mint lutheránus püspök, ő maga akarta börtönbe hurcoltatni Kálvin vallásának híveit.

De az új hit apostolai nem maradtak meg az irodalmi harcnál; a megkezdett küzdelmet tovább folytatják a szószékről s ebben is Dávid jár elől. A kolozsvári tanács egyenes rendelete ellenére hatalmas templomi beszédeket

¹ Brevis Confessio Pastorum ad Synodum Debrecini. 24. 25. 26. febr. Anno Domini 1567. celebratam convocatorium. Excudebat Mihael Török A. D. 1567. Ugyanezt kiadta Melius magyarul is „A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és szentírás szerint valló vallások. Debrecenben nyomtatta Török Mihál 1567.” címmel.

² Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debrecinae docet Jehovalitatem et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum. Albae Juliae, excudebat Typographus Regius Raphael Hoffhalter. Anno Christi Domini MDLXVII.

tart a szentháromság ellen, oly nagy hatást érve el, hogy beszédei nyomán lépten-nyomon támadtak a népproféták, kik mindmegannyian isteni kijelentésekkel eltelve, még jobban felbolygatták az amúgy is felzavart társadalmi rendet úgyannyira, hogy a kolozsvári tanácsnak újabb rendelettel kellett ellenük fordulnia, hogy némileg korlátozhassa a végletekig menő, elmérgesedett vallási harcokat.¹ Dávid Ferenc eközben lelépett eddigi útjáról, amely nyílt szakításra még nem vezetett, hanem csupán átmeneti jellegű volt a két vallás között és most a szentháromság tanát lényegileg is véglegesen elvetve, teljesen szakított a protestáns vallásokkal. Ezen az alapon készítette el a tordai zsinat elé terjesztett vallásügyi határozatát, melyet az — lévén csak részleges s az új hitet követő papok által megtartva, — el is fogadott s ezzel a kibontakozás útját, a teljes szakadás elkerülhetése nélkül, végérvényesen elvágta. Ez a szellem nyilatkozott meg s nyert kifejezést Dávid Ferenc újabb munkájában, mely a szentháromság hamis és igaz ismeretéről tárgyalva, isteni kijelentésekre hivatkozik s hirdeti, hogy „elkövetkezett a megjövendelt idő, amikor a Krisztus legyőzi az Antikrisztust s megalapítják az új Jeruzsálem egyházát,

¹ A kolozsvári városi protocollumokban 1566 június 4-ikén feljegyzett tanácshatározatok:

„Alter alterum in suggestu ne proscindant, sed si quid alicui ipsorum divinitus ex novo revelatum fuerit, ne de hys coram ecclesia contendant, sed in aliquam domum seorsin convenientes conferant.”

Ugyancsak ott, június 11-ikéről keltezve a következő határozatot találjuk:

„Dominus iudex et dominici senatores, tam dominum plebanum, quam etiam alios predicatoros intro faciant vocari et bonis verbis adhortentur, ut sint quieti inter se et alter alterum in concione ne proscindat et quanto melius cum ipsis possunt domini senatores transigant et conservent eos ad praedicandum; ne facessant civitati et etiam Regiae Maiestati curam veteriorem universitas civitasque rogat dominos posteros.”

Pokoly J.: „Az erdélyi ref. egyház története. Budapest 1904. I. k.

melynek fundamentumát ők most építik s teljes felépítésének idejét az 1570-ik esztendőre várják a hívek.

A tordai zsinat határozatával a blandratisták nyilvánvalóan megszegték a gyulafehérvári hitvita egyezségét, ahol épen a béke érdekében tanusítottak engedékenységet a reformátusok, az említett kifejezések elhagyása által s most már határozott formában körvonalazott hitcikkekkel léptek sorompóba elleneikkel szemben. De a visszahatás nem maradt el. Melius vezetésével a kálvinisták Debrecenben kárhoztatták a tordai határozatokat s egyúttal a legerősebben körülbástyázták saját álláspontjukat. A debreceni hitvallásra Dávid a fentebb ismertetett „*Refutatio scripta Melii*”-vel felelt, melyben Melius vádját visszautasítja, de a türelem és nyugodtság hangján; ez mindenesetre fölébe helyezi a debreceni püspök szenvedélyes, türelmetlen kirohanásainak. Dávidnak ez a műve képezi az erdélyi unitáriusok második hitvallását.

A fejedelem betegsége s a jelenlegi zűrzavaros állapotokban egy esetleges bekövetkezhető trónváltozás bonyodalmai miatti aggodalom arra késztették a rendeket, hogy ők maguk vegyék kezükbe a vallási harcok lecsendesítésének ügyét. Ezt a célt szolgálja az 1568. év január 6—13-án tartott tordai országgyűlés vallásügyi határozata, mely nem gátolja az unitárizmus hirdetését s védelmébe veszi a hit szabadságát, „*mert az hit istennek ajándéka*” Kétségtelen, hogy hallgatagon bár, de már elismerik az unitárius vallás létjogát, amikor — hihetőleg az Egri Lukács esetére vonatkoztatva — elrendelik, hogy senkit tanításáért ne üldözhessenek.

„Urunk ő felsége, — úgymond a törvény — miképen ennek előtte való gyűlésibe országával, közönséggel az religio dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniüllik, hogy mindön helyökön az predikátorok az evangeliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint és az község ha venni

akarja jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne készerítse az ü lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassa, ne szídalmaztassék senki az religióért senkitől, az előbbi constitutiók szerint, és *nem engedtetik az senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyőgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka*, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.“¹

Jöllehet a törvény nem tiltja el az unitárizmust s az üldözötteket védelmébe fogadja, mégsem jelenti azt, hogy e határozat folytán az unitárius vallás törvény által szentesített szabad gyakorlási jogot nyert. Intentiója ennek az, hogy a felvilágosult világnézet magaslatán álló fejedelem és országrendek nem akarták bilincsekbe verni a tudomány szabad kutatását, az eszmék fejlődését s a lelki élet feltétlen szabadságát. Ennek eredménye, hogy a protestáns papokat nem korlátozzák az újabb eszmék hirdetésében sem. De meglátszik már a fejedelem magatartásán a Blandrata és Dávid Ferenc által lelkére gyakorolt átalakító hatás, amely a kálvinizmus útjáról lassankint az unitárius vallás karjaiba vezeti. Mindenesetre nagy érdeme e törvény úgy János Zsigmondnak, mint Erdély rendjeinek, mely, ha a célt, a békés megegyezést, a vallási dolgok elsimítását nem érte is el, de valóban szép tanújelét adta felvilágosult gondolkodásukból fakadó elfogulatlan vallási türelmüknek.

De sajnos, ezzel nem szűnt meg a harc, nem csendesült le a lelkek forrongó szenvedélye. A küzdelem újult erővel folytatódik s a gyulafehérvári fejedelmi palota újabb

¹ Ez Erdélyországbéli három nemzetül magyarországbéli atyánkfiaival egyetembe való végzésink, melyeket végeztünk ez mostani rész szerint való gyűlésünkbe, kit urunk ő felsége az elmúlt Vízkereszt napjára tétetett vala ide Tordára 1568. esztendőben.

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 267. l.

zsinati viták színhelye lesz. Megjelennek a magyarországi kálvinisták is Melius vezetésével a nagy küzdelemre s a dialectica összes fegyverével kifejtett ádáz theologiai szóharc tíznapi elkeseredett, szenvedélyes, de meddő küzdelem után, mint már oly sokszor, úgy most is eredménytelenül végződik.

Eloszlanak a küzdő felek tovább folytatni a harcot a szószékről s a sajtó útján egyaránt. Ekkor jelenik meg nyomtatásban Dávid Ferencnek a szentháromság ismeretéről megelőző évben írott munkája: „*De falsa et vera unius Dei Patris Filii et Spiritus Sanctis cognitione, libri duo*” címmel.¹ Kár, hogy ezen eléggé higgadt és prófétai lelkesedéssel írt sorokat meggyalázták azok a profán képek, melyekben a házasság tana gúnyosan és a jobb érzést sértő módon volt kicsúfolva. Ez felingerelte a kedélyeket és a vitának durva jelleget kölcsönzött.² Másfelől pedig kiviláglott e műből Dávid Ferencéknek a lengyel unitáriusokkal való összeköttetése, mely mindenestre nagy befolyást gyakorolt az erdélyi unitarizmus fejlődésére.

De míg egyfelől a nép között nagymértékben terjesztett könyv még jobban felzavarta az amúgy is háborgó kedélyeket, addig Dávid fáradhatatlan munkája nem maradt hatás nélkül. Rövidesen megnyerte ügyének az udvart s a főurak tekintélyes részét, biztosította magának Kolozsvár városát és az unitarizmusnak hatalmas pártfogót szerzett a mindenható Békés Gáspár személyében.

Ebbe az időbe esik a kolozsvári református templom használata miatt keletkezett perlekedés ügyének tárgyalása s az ezt befejező ítélelhozzatal, mely igen jellemzően vilá-

¹ De falsa et vera unius Dei Patris Filii et Spiritus Sancti Cognitione libri duo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transsylvania. I. Thessal. 5. Omnia probate quod bonum est tenete. Albae Juliae.

² Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai I. k. 139 l.

gítja meg János Zsigmond részrehajlását az unitáriusok javára s hogy miképpen értelmezték Erdély rendjei s alkalmazták a gyakorlatban a sokszor emlegetett és még többször kimondott szabad vallásgyakorlatot.

A Kolozsvárt lakó magyar és szász reformátusok ugyanis közösen bírták a templomot s a vele járó egyházi javadalmakat, amióta a gyülekezet elhagyva Luther vallását, a református hitre tért. Mikor pedig Dávid Ferenc megkezdte szentháromságellenes egyházi beszédeit, a kálvinista hitükhöz ragaszkodó szász papok, élükön a nagytekintélyű Heltaival, nem voltak hajlandók nézeteit magukévá tenni és megszakítottak püspökükkel minden közösséget. Ebből aztán olyan bonyodalmak keletkeztek, hogy a napirenden levő templomi botrányokat elkerülendő, a szász papok önként megszüntették templomi szolgálataikat, Dávidnak engedve át a küzdőteret. Idővel az unitáriusok nagybíró mérvű térfoglalásakor, unitárius érzelmű magyar lelkészek foglalták el helyöket s a szászok templomuk használatából kizárattak. Ez a jogtalanság s különösen a templommal járó tekintélyes egyházi javadalmak elvesztése a református szászokat módfelett felingerelte, olyannyira, hogy az erőszakoskodó Dávid Ferencet, ki az egyházat teljesen unitáriussá akarta tenni, halállal fenyegették meg. Az elmérgesedett ügyben a fejedelmi tanács hozta meg az ítéletet, úgy határozván, hogy a főtemplom, a hozzá tartozó plébániával s a vele járó jövedelemmel, nemkülönben az iskola is, a magyarok és szászok között egyenlő joggal közössé tétetett s a plébánost és rektort a két nemzetből felváltva válasszák. Ugyanígy a templom használatát is, magyar bíró idején a magyaroknak, szász bíró alatt pedig a szászoknak engedte át, természetesen a vele járó egyházi vagyon használatával együtt.¹

Az unitáriusoknak kedvező fejedelmi végzés jogosan bántotta a szászokat, mert az 1568 januárjában hozott, a

¹ Pokoly J.: Az erdélyi ref. egyház története I. k 216—217 l.

szabad igehirdetési és egyházi szabadságot védő törvényt félredobva, törvényellenesen támadta meg érdekeit. Ilyenformán a szász reformátusok, kik régi joggal birtokosai voltak a templomnak, az egyházi vagyon és iskola közössé tétele miatt, a változott hitviszonyok ellenére sem tudták külön egyházi jellegüket biztosítani. Hiába hivatkoztak régi kiváltságaikra, melyeket még 1406-ban Zsigmond királytól nyertek, mert a magyarok — Szilágyi Mihály kormányzó által 1458-ban adott s Mátyás királytól 1468-ban megerősített adománylevelökre hivatkozva, mely a főtemplom és egyházi vagyon használati jogát nemzetiségi különbség nélkül Kolozsvár lakosainak rendeli, — megcáfolják őket s az ítélet fejedelmi megerősítést nyer. A fejedelmi tanács ítélete ellen így semmit nem tehetvén, elkeseredésökben Dávid Ferenc ellen fordulnak, Istentől kérve megbüntetését, amint azt az egykorú krónikaírónál feljegyezve találjuk: „Égnek örök Istene! Te igazságos bíró! Boszúld meg ezt a veszedelmes emberen és társain s mérges nemzetségén!”¹ Dávid ezáltal örök ellenségévé tette a szászokat s Kolozsvár a szász egyetem kötelékéből kizárattott. Az ilyen módszerű egyházi rendezéseket az unitárius érzelmű János Zsigmond ország-lása alatt másutt is alkalmazták, ez azonban, eltekintve törvénytelen voltától, az egyházi egység megbontására vezetett.

Az unitáriusok hatalma a fejedelem pártfogása folytán jelentékenyen gyarapodott s ezzel szemben a reformátusok nem bírván az egyenetlenné vált küzdelmet, teljesen háttérbe szorultak. Főuraik, papjaik egymásután csatlakoztak az antitrinitárius eszmék követőihez, végül az ősz Heltai Gáspár is, aki olyan hosszú időn keresztül küzdött Dávid s hitfelei ellen, szilárdan visszautasítva térítési kísérleteiket, feladva a harcot, irányt változtatott s az unitárius vallás szolgálatába szegődött. Ezzel a protestánsok elvesztvén leg-

¹ gr. Josef Kemény: Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens. I k. Kolozsvár 1839. Ostermayer krónikája. 148—149l.

képzettebb szellemi vezérüket, rohamosan meghódoltak az új hit terjesztői előtt.

A dávidisták elleni elkeseredett küzdelemben eddig a kálvinista egyházak papjai vették ki legjobban részüket s az ő gyűlöletük is volt a legnagyobb Dávid Ferenc s követői ellen. Ellenszenvüket mutatja a tiszamelléki papság 1567-iki debreceni zsinati meghívó levele, amelyet e szavakkal kezdenek: „*Incidimus in illa tempora periculosa, quae certissime futura Spiritus Sanctus praed...*“ A Dávidék által szerkesztett új hitvallást pedig: „*doctrina daemoniorum et astutorum in hypocrisi falso loquentium*“-nak nevezik.

Ribini szerint is nem annyira a lutheránusok, mint inkább a kálvinisták előtt volt gyűlöletes és borzasztó az új tan s ebbeli nézetét Memorabiliajában a következőkben jegyzi fel: „*Ex his proclive est ad intelligendum, fluctus per Socinianos in Transilvania excitatos, non Calvinianis tantum, sed Lutheranis etiam Hungariam incolentibus fuisse nimium formidolosos.*“¹

A szász evangélikusok hitük bátyái mögé zárkózva, nem fejtettek ki intenzivebb működést a nagy vallási küzdelmekben. Dávid most ezek ellen fordul s kieszközli a fejedelem beleegyezését, hogy ellenük német nyelvű hitvitát tarthasson. A szászok értesülvén a dologról, Szébenben zsinatot tartottak s felkészültek a Dáviddal folytatandó vallási vitákra.² A hitvita azonban elmaradt s Dávidnak nem sikerült a szász lutheránus egyházak egységét megbolygatni. De annál nagyobb eredményeket ért el a magyar és székely lakosság között, úgy hogy az erdélyi egyház lassanként elveszti református színezetét s mint unitárius kezd szerepelni. Minthogy az országgyűlés is semleges álláspontot foglalt el a vallásügyek terén s az időközben Medgyesen tartott 1569. februári tanácskozás csupán az 1566. és 1568.

¹ Ribini: Memorabilia Aug. Confession. in Regno Hung.

² G. D. Teutsch: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Herrmannstadt. 1862. II. k. 115. l.

évi országgyűlések vallásügyi határozatait erősíti meg ismételten,¹ a magyarországi kálvinisták újabb küzdelemre szánták el magukat Erdélyben, pusztulásnak indult hittestvéreik megmentésére. Melius kieszközölte a fejedelemnél, hogy engedné meg még egy utolsó döntő mérkőzésben megküzdeni a szentháromságtagadókkal. János Zsigmond a Dávid által Váradra összehívott zsinatot jelölte ki e célra, amelynek Dávid szerinti célja a trinitáriusok végleges legyőzése s a hódítás színterének a magyarországi részekre való áttevése volt. Melius a zsinat jogosulatlan összehívója ellen ugyan ellenvetéseket tett, kifogásolta a kijelölt helyet és időt, de a kitűzött időben, október 20-án, papsága élén mégis megjelent, hogy felvegye a harcot ellenfeleivel. Dávid és párthívei igen jól tudták, hogy érvekkel és fejtegetésekkel a kálvinista papságot megnyerni nem tudják s meggyőző hatást inkább a hallgatóság között remélve, a disputát magyar nyelven tartották, mellőzve az eddig szokásban volt latin nyelvet. Hat napig tartott a küzdelem, a fejedelem állandó jelenlétében, Békés Gáspár vezetésével és végül is feloszlott anélkül, hogy a megegyezés létrejöhetett volna.

A vitatkozás megkezdése előtt Melius kérte a fejedelmet, hogy a nagyfontosságú ügy érdemleges megbírálása végett döntőbírókat rendeljen ki s hogy a vita folyamán előadott véleményeket, latin nyelvre fordítva, küldjék meg Európa nevezetesebb egyetemeinek, hogy a vitás kérdésekben döntő véleményt mondjanak. János Zsigmond mindkettőt megtagadta s általában a zsinaton tanúsított maga-

¹ „Az religio dolgában így szoltunk, hogy az minémű articulusok először Szebenbe 1566. esztendőbe szent András napi gyűlésbe, és annak utánna tavalyi esztendőbe Thordán az vízkereszt napi gyűlésbe végeztettenek ez országbeli három nemzettül és magyarországbeli uraink atyánkfiaitól, azok épen minden czikkelébe helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel megtartasson.”

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 354. l.

tartásán meglátszott, hogy érzésben ő is az unitáriusok pártján van. Ezt hamar észrevették a kálvinisták is és kifejezést is adtak efeletti elkeseredésüknek: „Kinek ura a pöröse, annak Isten az orvosa.” Kifakadásuk indokolt is volt, mert a következményeket tekintve, jóllehet mindkét fél győztesnek tartotta magát, mégis — lévén a fejedelem, az egész udvar s a főurak legnagyobb része, Békés Gáspárral egyetemben Dávid-párti, — az erkölcsi siker végeredményben az unitáriusok részén volt. Ez országos hitvita volt egyúttal a protestáns egyházaknak, az újítókkal szemben kifejtett, utolsó nyilvános erőpróbája.

A váradí disputa után a református papok egy confessiot készítettek, János Zsigmonnak ajánlva, melyben részletesen kifejtik nézeteiket, elég mérsékelt hangon a szentháromságtagadókkal szemben, különösen hangsúlyozva vallásuk sarkalatos tételét: az isten Atya voltát és a Fiú egylényegűségét. De a mérsékelt hang ellenére is több helyen kitűnik az unitáriusok iránt táplált engesztelhetetlen gyűlölet, amellyel „*horrenda blasphemia*”-nak, a szentírás meghamisítóinak, tagadóinak nevezik őket.

Majd midőn az erdélyi és tiszántúli orthodox papok a választott királyt hitében ingadozni látták, Melius terjedelmes levélben fejti ki nézeteit a szentháromságról s hivatkozik a fejedelem saját szavaira, amelyek szerint még nem fogadja be az unitáriusokat, hanem az igazságot akarja megtudni. „*Nondum Francisco Blandratistarum doctrinam aut confessionem recepisso, neque velle approbare et recipere sed tantum diligenter examinare et cognoscere, ausit vera et fundata in verbo dei.*”¹

Ezek azonban már igen csekély hatást gyakoroltak a fejedelemre, kinek unitárius érzülete ez időben már közismert volt s nem gátolhatták meg az unitarizmus hatalmi megerősödését. Egyideig folyt ugyan még gyengülő erővel az irodalmi harc, de az is elnémult nemsokára. A kálvinis-

¹ Bod Péter: *Historia Eccl.* 427. l.

ták elvesztették a kolozsvári nyomdát is, mert Heltai át-pártolásával az is az unitáriusok céljait szolgálta. Meliusék kiszorultak Erdélyből s hasztalan volt minden törekvésük, hogy a fejedelmet egy újabb vallási vitatkozás engedélyezésére bírják. Az unitárius vallás hatalmi túlsúlya Erdélyben biztosítva volt.

A váradi disputa eredménye fellelkesítette önbizalmukat. Nem elégedtek meg Erdélyben kivívott pozíciójukkal, működésük színterét áttették Magyarországra; vitatkozva, egyházakat alapítva és szertelen önbizalommal fennen hirdették, hogy meghódítják a világot s elérkezett az idő, amikor megvalósul az egy akol, egy pásztor eszméje.

De miként a reformáció szülőföldjén a nagy szellemi mozgalmat nyomon követte a szellemi elfajulás, úgy Erdélyben sem maradhatott el az. Felütötte hydra-fejét a hit elfajulása s megteremve a maga vallási parazitáit, olyan felfordulást okozott, amilyent nem keltett Erdély egész reformációja.

Kezdődött ez a mozgalom az anabaptisták fellépésével, akik elvetve a gyermek-keresztséget, felzúdították Erdély összes egyházait. Az unitarizmus rendszertelensége, a hitelvek ingadozó, meg nem szilárdult alapja csak tovább növeli a zavart. Megtámadják az eddig még érintetlen hitelveket, elvetik a keresztyén vallások főalapelveit s a mindent-tagadással bekövetkezik a legteltesebb vallási anarchia. Majd a másik szélsőségbe csapva át, megszületik a vallási fanatizmus. Próféta támadnak ismét, eltelve isteni erővel, csodák, égi jelek tűnnek fel s végképen megzavarják a nép lelki egyensúlyát. S hogy e chaoshoz semmi se hiányozzék, a földesurak zsarolásai, elemi csapások, a török dúlásai a végletekig felizgatják a föld népének amúgy is megzavart lelkét. Mindezekhez, amikor az izgalom már tetőpontra hágott, feltűnt „isten küldöttje”: Karácsonyi György, a „fekete ember”, hogy istentől nyert küldetését megvalósítva, a szegény népet nyomoraiból megváltsa. A föld népe sereges-

től tódult a szentéletű új Mózes zászlója alá s csakhamar lángba borítják a Tisza vidékét, könyörtelenül gyilkolva a papokat s nemességet. A megrémült rendek az országot véres polgárháború szélére sodorva látták, félretéve minden unitárius elvüket, a sietve összehívott medgyesi országgyűlésen, 1570 újév napján, útját vágják minden további vallásiújításnak s egyértelemmel kimondják:

„Az mostan támadott eretnokségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes választát megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnokségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hirdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is rednk ne szálljon.¹

A pohár betelt! A vallásszabadságnak is határai vannak. A nagy szabadság a vele élni nem tudónak romlására van. Így volt ez Münsterben, így Wittembergben s a maga szomorú valóságában nyilatkozott meg Erdélyben is. Az ország rendjei s maga a szabadelvű fejedelem végre megelégtették a végnélküli vallásújításból származó zavarokat. Az állam rendje volt már felforgatva, nyugalma, békéje sínylette meg a nagy szabadságot. Meg kellett állítani az országot rohanásában a pusztulás útján, helyre kellett állítani a szétbomlott társadalmi rendet. Megszületett az unitarizmus fellépése óta az első reakciós törvény. Jóllehet megalkotására a közvetlen okot a mindent felforgató túlzásba hajtott újítások s a fekete ember véres felkelése szolgáltatott, de éle részben az unitarizmus ellen irányult, mely minden bajnak kútforrása volt.

Nem szögezhetjük le azonban e tényt anélkül, hogy az indító okot ne keressük részben egy másik körülményben is, melynek mélyebb politikai háttere volt s közép-

¹ Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 368. l.

pontjában János Zsigmond tervbe vett házassága állott. A fejedelem gyenge, beteges ember volt, halála minden percben várható s a Szapolyai ház utolsó sarja lévén, trónörökös nélkül maradna az ország. Egy bekövetkezendő trónváltás kérdése pedig beláthatatlan bonyodalmak színterévé tenné Erdélyt. Belátta ezt maga a fejedelem is s régóta ígérgette a rendeknek, hogy családjához méltó élettársat hoz maga mellé Erdély trónjára. Folytak is a diplomáciai tárgyalások hosszú időn keresztül, előbb a francia uralkodó házzal, majd mikor politikai okokból célszerűbbnek látszott a Habsburgokkal való házassági összeköttetés, ez irányban. A dolog azonban sokáig húzódott. A katolicizmusnak legnagyobb hívei mindenkor a Habsburgok voltak s nem szívesen akartak rokonságba kerülni az unitárizmust pártoló „eretnek” fejedelemmel. A házasságot sürgető rendek a medgyesi országgyűlésen már hangot is adtak türelmetlenkedésöknök: „Miért hogy az mi megmaradásunkat és jónkat reméljük és hisszük ebből lenni, hogy felséged az úr istennek rendelése szerint hozna magához illendő kegyelmes asszonyunkat, az mint cselekedett volt az mi kegyelmes urunk az felséged atyja is, kiért immáron egynehányon felségednek könyörgöttünk is, kire felséged minekünk kegyelmes választ is tött, de az reménség várásba nekünk tetszik, hogy immár elég volna, azért felségednek alázatosan könyörgünk, hogy felséged immár minket ebbe kegyelmesen hallgasson meg és nyúgossa meg felséged szívönket, hogy láthassuk az mi kegyelmes asszonyunkat és felségednek maradékit, kik bizodalmban jövődöbe ez utánunk valók is nyughassanak, mely könyörgésre miért hogy felséged hüveinek kegyelmes választ tött, örökké megszolgáljuk felségednek, mert ebbe ítéljük mind magunknak, mind gyermekinknek és édes hazánknek megmaradását.”¹

Hosszas tárgyalások után, végre Miksa császár-királlyal

a speyeri szerződésben augusztus 16-ikán megegyezték a fejedelemnek Miksa egyik hugával kötendő házassága ügyében. Az egyezséget Békés Gáspár, mint a fejedelem megbízottja a következő év elején alá is írta már, de a rég-óhajtott házasság mégis megghiúsult, mert a fejedelem időközben bekövetkezett halála megvalósítását megakadályozta.

Az említett tárgyalásoknak okvetlenül hatással kellett lenniök a medgyesi országgyűlés határozathozatalára, ahol is a fejedelem az unitárizmus korlátozásával bizonyosságát kívánta nyújtani, legalább külsőleg a Habsburgok előtt, hogy nem „eretnek” uralkodóval készülnek rokonsági viszonyba lépni. De János Zsigmond a törvényes rend és vallásbéke helyreállítása érdekében tovább is ment. Életbe lépteti a cenzurát s elrendeli, hogy jövőben „*az egyház bírálata és jóváhagyása, vagy a felség engedélye nélkül*” semmiféle új munkát kiadni ne merészeljenek, mert a felség semmiképen nem engedi meg, hogy „holmi gúnyversek és szidalmakkal telt könyvek” megjelenjenek.¹

Itt azonban már ismét az unitárius János Zsigmond nyilatkozik meg, mert rendelete éle egyenesen a reformátusok ellen irányul, kiknek megújuló irodalmi támadásai veszélyeztetni kezdték az unitárizmus amúgy is ingatag hitelveit. Meliusék ugyanis újabban olyan heves irodalmi harcot indítottak a dávidisták ellen, hogy az már a velők érző fejedelmet is kellemetlenül érintette. Blandrata ugyan hamar megtalálta a módját, hogy a trinitáriusokat elhallgattassa s ajánlotta is módszerét a fejedelemnek: „Ha azt akarod, hogy Erdély arianus legyen, egyetlen katolikusnak se adj hivatalt, senkinek ne adj jószágot, míg el nem akarja hagyni a katolikus hitet, egy katolikus se fogadj udvarodba s a katolikus papok javadalmaít szedd el és akkor elpártol tőlük az ifjúság.”²

¹ Pokoly J.: Az erdélyi ref. egyház története. I. k. 232. l.

² A. Ilia: Ortus et progressus Societ. Jesu. stb. 37. l.

Keresztyén Magvető 1875. évf. 395. l.

Pokoly J.: Az erd. ref. egyh. tört. I. k. 235. l.

Ez azonban későbbi időkre maradt; János Zsigmond életében már nem valósult meg, ellenben a marosvásárhelyi országgyűlésen erősen sürgeti a rendeket, hogy büntetést mérjenek azokra, akik az unitarizmusról rosszat szólni merészelnek. Kívánságát azonban a rendek egyhangúlag mellőzték s csupán a püspököket hatalmazták fel a vétkes papok megbüntetésére. Meghozták azonban a vallásszabadságért folytatott küzdelmekben utolsó ítéletüket az unitárius vallás egyenjogúsítását s törvénnyel szentesített szabad gyakorlatát.

„*Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, — így szól a törvény — hogy először az isten országát és annak igazságát keressük az isten igéjének praedicálálása és hallgatása felől végeztetett, hogy amint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon praedikáltassék, az confessioért senki meg ne bántassék, se praedikator, se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találtatik, azt a superintendes megítélhesse, minden functiojától priválhassa, az után az országból kiözettesék.*“¹

E törvénnyel Erdély reformációja befejezést nyert; a három recepta religióhoz egyenlő joggal egy negyedik is csatlakozott s a teljes vallásszabadság Európában először, az 1571 január 1—14-iki marosvásárhelyi országgyűlésen, Erdélyországban ülte meg diadalát.

¹ „Az Erdélyországbeli három nemzetnek és Magyarországbeli uraknak és nemeseknek végzések és articulusok.”

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 374. l.

VII. FEJEZET.

A görög keleti egyház Erdélyben a reformáció megindulása előtt.

A marosvásárhelyi országgyűlés a görög keletiekre nem terjeszti ki a szabad vallásgyakorlási jogot. — Okai. — A görög keleti egyház Erdélyben a hitújítás mozgalmai előtt. — A görög keleti keresztyénség behozatala Erdélybe a görög írók elbeszélései szerint. — Cáfolata. — A pápák a görög hitűek beolvasztására törekednek. — Egyházrendezési kísérletek. — Kún püspökség. — A pápaság actioja a görög keleti egyház ellen; XXIII. János pápa keresztes hadjárata a schizmatikusok ellen. — Miért nem sikerült a római egyháznak a görög hitűek katholicizálása? — A görög egyház az Anjouk idejében, IV. Kelemen pápa ténykedései. — A görög hitű oláh egyház története és szervezete. — Volt-e görög keleti püspökség Erdélyben? — II. Ulászló király okirata. — A görög keleti hitű oláhok kiváltságai. — A magyar királyok és a keleti egyház. — Az erdélyi görög keleti egyház első királyilag kinevezett püspöke.

Lecsendesültek a vallási viharok, megszületett Erdély vallásszabadsága. A küzdő felek egyenlő jogokkal állottak egymással szemben; törvényhozás biztosította békés fejlődésüket s országos törvény ereje védte háboríthatatlanságukat. Csak a görög keleti egyház nem nyert részt belőle, csak ezt a vallást nem védte a törvény szava. Jogok nélkül állott az országban s az államhatalom tetszésétől függött létezése. Csupán a pusztá tényt tekintve, sérelmesnek látszik az állapot és sérelemnek, igazságtalanságnak hirdetik az oláh történetírók. Ne feledjük azonban Erdély saját-szerű helyzetét a multban, tojástáncát két nagy hatalom

között, a három államalkotó nemzet politikai szerepét s a jogok nélkül élő görög hitű oláh nép történetét.

Ha végiglapozzuk Erdély történetét s figyelemmel kíséjük az oláhság históriáját, kapcsolatban a görög keleti egyház szerepével, képet nyerünk őseink álláspontjáról, amelyre helyezkedve, ha nem is üldözik, de törvénnyel sem védik és nem ruházzák fel jogokkal napkelet vallását.

A jog csak annak való, aki élni tud vele. Ehhez pedig a szellemi világosságnak bizonyos foka szükséges. Az oláh nép pedig a maga kulturátlanságával, szellemi s többé-kevésbé erkölcsi fogyatékoságával, görög hitű papjai tanulatlanságával, s a hitújítás korának papjai mellett mérhetetlen szellemi szegénységével, sehogy sem nyújtott kilátást arra, hogy esetleges jogokat a maga javára hasznosan gyümölcsöztethetne, szem előtt tartva elsősorban az állam mindenkori érdekét.

Az erdélyi vallásszabadság történetének ezt a részét azonban nem vizsgálhatjuk érdemlegesen, ha előbb, ha csak főbb vonásokban is, nem terjed ki figyelmünk a görög keleti egyház történetére, szerepére a hitújítás mozgalmai előtt.

A görög keleti keresztyénségnek Erdélybe való behozatala egyidőbe esik a külföldi kalandozások korával. A bizanci császárságban pusztító magyaroknak elég alkalmuk nyílt a keresztyénség keleti görög ágával ismeretségbe jutni s azt hazahozva, itthon könnyen terjedhetett, nem vehetvén fel azonban a versenyt a latin egyház sikeres térítésével.

A bíborban született császár, Konstantinos azt írja, hogy Arpád unokája Tebeles vagy Termas és a karchas Bulchu Konstantinápolyban keresztyének lettek. A későbbi bizantin írók s ezek közül különösen Kedrenos (1058) ezt úgy beszélik el, hogy két főmagyar, Bolosudes és Gylas keresztelkedtek meg. Visszatértök után Bolosudes ugyan visszapártolt az ősvalláshoz, amiért Isten büntetése hamar utól is érte, mert akasztófán pusztult el Németországban,

de Gylas magával hozva egy Hierotheus nevű szerzetest, kit Theophylaktos patriarcha Magyarország (Turkia) püspökévé szentelt, továbbra is megmaradt új hitében s a keresztyén foglyoknak mindvégig nagy pártfogója volt.

Kedrenos minden igaz alapot nélkülöző meséjét azonban a történeti tények világosan megcáfolják. Állítása szerint ugyanis, a két főúr konstantinápolyi útja és megkeresztelkedése mindenesetre 955 előtt történt, ugyanekkor szentelte volna Theophylactos is püspökké Hierotheust. Ámde Luitprand cremonai püspök 968-iki konstantinápolyi követtségének leírásában azt mondja: „Romanus Imperator filium suum Theophylactum, eunuchum, patriarcham constituit.”¹ Romanus császár azonban 959–963-ig uralkodott s így csak ez időközben tehette Theophylactost patriarchává, következésképpen ez nem szentelhette Hierotheust 955 előtt püspökké. Így természetesen nem is lehetett az erdélyi görög egyház első püspöke.

Hogy Kedrenos, másik állítása, mely a görög egyháznak Magyarországon való nagyarányú térítését emlegeti, hasonlóképpen nem fedi a valóságot, azt Thallóczy Lajos történetírónk egy XIV. századbeli görögből szláv nyelvre fordított feljegyzés tanúsága alapján igazolta be. E nyelvemlék ugyanis, amikor elmondja a Kedrenos által emlegetett két magyar vezér megkeresztelkedését, egyuttal megemlékszik arról az eredményről, amelyet a keleti egyház magyarországi hittérítésekor elért s ezt a következőkben foglalja össze: „De mielőtt a görög püspökök jóformán országukba jöhettek volna és őket az Írás szavaival megoktathatták volna, legott egyike a két vezérnek, az István nevű, (Kedrenosnál: Gyula) az igaz keresztyén hittel eltöltve meghala, ki sok, Istennek tetsző cselekedetet mívelvén, békén tért a mennyei birodalomba. Csakhamar keletről, éjszokról és délről számos nép tört elő, sok rázkódás és

¹ Migne: Patrologia CXXXVI. 934. l. Lásd Karácsonyi értekezését. Katholikus Szemle 1900. évf. IV. f. 306–310. l.

ijedelem fogta el a görögök birodalmát, úgy hogy ezt a paeon népet hamarjában nem tudták megerősíteni a (keresztyén) hitben. És saját nyelvükön írott könyveik sem valának. Mely reájuk nézve alkalmatos tétlenségét látva a latinok, Rómából fölkerelkedtek s a paeonokat, kik ugrok-nak neveztetnek s a többi velük szomszéd nemzeteket: a hunokat és ipidákat könyveikkel és írásaikkal istentelen hitükre térítették.“¹

E mindenesetre hitelt érdemlő feljegyzések szerint, a görög egyháznak Magyarországon való hittérítése gyenge eredménnyel járt. A későbbi térítések már nagyobb sikert mutathatnak fel, mert már Szent István idejében több görög hitű kolostor nyomaira akadunk.

Az új vallásnak azonban nem volt zavartalan élete. Már Szent István ellene támad, a pápák pedig nem ismerve el igaz keresztyén hitnek, a schizmatikus vallást eretneknek tartották s küzdöttek is ellene tőlük telhetőleg. A magyarországi keresztyénség első századaiban teljes különválást a keleti és nyugoti egyház között még nem észlelhetünk. A XI. és XII. században a keleti görög egyház hívei és monostorai a római egyház püspökeinek fenhatósága alatt állanak. Kálmán király idejében pedig az alsóbb papság házassága a keleti egyház szokása szerint még a latin egyház klérusánál szokásban volt.

Imre király értesülvén, hogy a görög keleti szerzetesek egyes egyházai, részint, mert a katolikus püspök keveset törődik velük, másrészt pedig, mert a szerzetesek, kalugerek nem élnek erkölcsös életet, züllésnek indulnak, III. Ince pápához fordul, hogy nevezzen ki a kalugerek közül valakit püspökké, hogy az közvetlenül a pápai szék alá rendelve, rendbe szedje a bomladozó keleti egyház ügyeit. A pápa helyesnek tartva a dolgot, 1204-ben megbízta a váradi püspököt s a bakonybéli apátot, hogy vizs-

¹ Századok. 1896. évf. 201. l.

gálják meg az illető egyházak ügyeit s tegyenek jelentést, hogy a kalugerek révén lehetségesnek tartják-e az egyházak rendezését keresztül vinni s hogy a katolikus megyés püspökök ellenzése nélkül, lehet-e kalugert püspökké tenni s azt közvetlenül az apostoli szék fenhatósága alá rendelni. Amíg pedig ezt a dolgot véglegesen elintéznék, igyekezzenek a szerzetesek között rendet teremteni.¹ Imre királynak azonban ezt a tervét megvalósítani nem sikerült, mert nemsokára meghalt, a pápának figyelmét pedig elterelték a keresztes hadjáratok gondjai, de meg a magyarországi katolikus püspökök is ellene voltak a keleti püspökség felállításának.

IV. Béla korában Róbert esztergomi érsek Erdély keleti határain s az azon kívül eső területeken nagy számmal lakó kúnok közül 15000 embert keresztelt meg a nyugati keresztyénség törvényei szerint s számukra a Szeret vidékén kún püspökséget alapított. A pápa kérésére Béla király 1234-ben az új püspökség számára egyházat építtet s gazdag adományokkal látja el. A püspökség területére a kúnokon kívül Erdélyből székelyek, délről pedig oláhok telepedtek le. Ez utóbbiak a keleti egyház hívei voltak s róluk írja méltatlankodva IX. Gergely pápa 1234-ben: „Amint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak némely walachnak nevezett lakosok, (quidam populi, qui walati vocantur,) s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek s olyanokat tesznek, amik ellenkeznek a keresztyénséggel. Megvetik a római egyházat s a szentségeket nem kún püspökünktől fogadják el, ki ott megyés püspök, hanem görög szertartású álpüspökökhöz folyamodnak, sőt Magyarországból magyarok, németek és más igazhitűek is csatlakoznak hozzájuk s mintha velők egy nép lennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyjuk a kún püspöknek, hogy rendeljen nekik

¹ Pray György: Specimen Hierarchiae Hungariae. 1776. 372—373. l.

oláh nemzetbeli helyettest, akit arra alkalmasnak gondol, hogy ne legyen ürügyök schizmatikus püspökökhöz folyamodni. Mivelhogy pedig, — fordul most a királyhoz, — mint katolikus fejedelem, Jakab prenesti püspök felhívására, aki akkor az apostoli szék legatusa volt, esküvel fogadtad, hogy az említett walachokat azon püspök elismerésére fogod kényszeríteni, akit mi rendeltünk nekik, tehát tedd is meg ezt hathatósan." Ezen felül még kéri IV. Bélát, hogy az oláhoktól befolyó jövedelemből a püspök számára megfelelő ellátásról gondoskodják.¹

Hogy a katolikus latin egyház milyen álláspontot foglalt el a keleti vallás híveivel szemben s hogy azokat mindenkoron eretnekeknek tartotta, mutatja az Erdélybe telepített johannita német lovagrend fogadalma, amely a rend tagjait a pogányság elleni harcon kívül a schizmatikusok elleni küzdelemre is kötelezte. VIII. Bonifacius pápa 1299-ben pedig egyenesen azt követeli III. Endrétől, hogy hozza be országába az inquisítiót s a schizmatikusok ellen lépjen fel a legnagyobb szigorral és sújtsa őket országaiban mindenütt a legkeményebb büntetésekkel.

A pápának a magyarországi schizmatikusok ellen indított akciója az Anjou királyok alatt még nagyobb arányokat öltött. XXII. János pápa a boszniai, tótországi, nemkülönben az erdélyi „eretnekek“ ellen formális és rendszeres keresztes hadjáratot hirdetett s 1327-ben felhatalmazza a dominikánusok provinciális perjelét, hogy azok számára, akik az eretnekek kiírtására a keresztes hadakhoz csatlakoznak, ugyanolyan bűnbocsánatot hirdessen, mint amilyent a Szentföldön hadakozó keresztesek nyernek.² A nagyobb

¹ Theiner J. idézett munka. I. k. 131. l.

Katona idézett munka. 706. l.

Deensusian: Documente priv. la historia, Românlor.

² Quatenus per fratres tuos, quos ad hoc idoneos putaveris, contra omnes Transilvanos, Bosnenses et Sclavoniae, qui haeretici fuerint, per regnum Ungariae crucem facias praedicari, qui auctoritate

eredmény okaért pedig Erdélybe inquisitorait küldi s Tamás erdélyi vajdát és Salamon brassai ispánt elhalmozva dicséretekkel, az igaz hit oszlopainak, vitézség tornyainak s az egyházi buzgóság várainak magasztalja; egyben figyel-mőkbe ajánlja a beküldött inquisitorokat s reméli, hogy tisztességgel fogadják őket és tőlük telhetőleg segítségökre lesznek.

Arról azonban, hogy János pápának ez a fanatizmus-ból fakadó kegyetlen terve sikerült volna s a görög keleti egyház híveit vagy csak papjait is, habár időlegesen is, kiírtották volna, fenmaradt okleveleink semmi bizonyosságot nem nyújtanak, sőt, amint a későbbi állapotok igazolják, számuk mindjobban növekedett.

IV. Kelemen pápa 1345-ben ugyan azt írja Nagy Lajosnak, hogy értesült arról, miszerint Magyarország erdélyi, havasalföldi és szerémségi részein lakó román-oláhok el-hagyták a schizmatikus vallást s a katolikus hitre térésök-ke az igazság útjára léptek. Pedig, hogy ez a megtérés általános nem lehetett s inkább csak Sándor havasalföldi vajda családjára vonatkozhatott, kinek második felesége, Klára, a katolikus egyháznak buzgó híve volt s ebben a hitben nevelte leányát is, rövideesen bebizonyosodott, mert a pápa még ugyanazon évben a ferencrendi szerzeteseket bizza meg az erdélyi görög keleti oláhok megtérítésével.¹ Spoletoi Antonius franciskánus tanár, aki az oláh nyelvben járatos volt, tényleg nagyszámú oláhot térített meg a nyugati egyház számára.

Áttérésök azonban csak ideig-óráig tartott. A kato-licizmus nagyon nehezen tudott tért hódítani az oláhság

nostra illis, qui crucis assumpto caractere se ad haereticorum exterminum accinxerint, indulgentiam concedant, quae dari consuevit acceden-tibus in subsidium terrae Sanctae.

Fejér Gy.: Codex Diplomaticus H. XI. k. 132. l.

¹ Theiner: Monumenta hist. Hung. I. k. 691. l. II. k. 152. l.

Friedrich Müller: Archeologische Streifzüge. 11. l.

között. Oka ennek a vallás szellemében rejlett. A keleti egyház dogmái változatlanok voltak, fejlődésükben végleges befejezést nyertek még a niceai zsinat határozataival s azóta továbbfejlődést, változásokat bennök nem találunk. A görög keleti oláhok pópái, kiknek legnagyobb része theologiai képzettség nélkül s a műveltség igen alacsony fokán állott és összes vallási ténykedések a külső szertartásokban nyilvánult meg, míg egyfelől makacsul elzárkóztak hitüktől eltérő minden más irányzat elől, másfelől megfelelő szellemi képzettség hiányában nem is igen lehettek képesek megérteni a katolicizmus fejlődő hitelveit. De ellenszenvenné tették a nép előtt a katolikus római egyházat annak a hit határain túl terjedő hatalmi megnyilvánulása s egyeduralomra törekvő ténykedései is. A katolikus egyház nem tűrte maga mellett más vallás létjogát s nemcsak a szellemi hittérítéssel, hanem erőszakos, gyakran embertelen inquisitioval s a világi hatalom igénybevevésével akarta biztosítani uralmát. A keleti egyház ilyen eszközökkel nem dolgozott, itt nem látjuk nyomát az inquisitionnak s nem a papság nagyhatalmi törekvéseinek. A görög hitű oláh nem fizetett papjainak tizedet s ezzel szemben ott látta a római egyházat országos törvényekkel, királyi rendeletekkel körülbástyázva, melyek biztosították számára a tizedet s gondja volt reá, hogy azt hiveitől a hatalmában levő összes eszközök felhasználásával be is szedje. Ez már anyagi hátránnyal járt volna s természetsszerűleg húzódtott tőle a nép.

De ott volt még a legnagyobb akadálya a katolikus egyház eredményes térítésének, a külön nyelv és külön szokásokban. Az egyházi nyelv most sem volt ugyan anyanyelvük, de papjaik már közülök kerültek ki, saját véreik voltak, tudtak a néppel érintkezni saját anyanyelvükön s ezt a katolikus egyház nem nyújthatta nekik. Belátták ezt maguk a pápák is és igyekeztek rajta segíteni. Említettük, hogy III. Innocentius pápa, Imre király kérésére, kíséreltet tesz egy külön oláh püspökség létesítésére, de ez a törek-

vés közbejött akadályok miatt s legfőképen a magyar főpapság tiltakozásán hajótörést szenvedett. Újabban IX. Gergely pápa, látva az oláh nyelven térítő ferencrendi Antonius sikeres működését, ismét megpendíti az oláh püspökség eszméjét. 1374-ben érintkezésbe lép az esztergomi és kalocsai érsekekkel s tanácsukat kéri ki a felállítandó püspökség ügyében. Ámde, mint első ízben, úgy ez a kísérlet most sem valósúlhatott meg, mert a magyar főpapok nem hajlandók megtérni az országban idegen püspökség létezését.¹

Nagy Lajos királyunk korában nemcsak Erdélyben, hanem a magyarországi részeken is nyomait találjuk a keleti egyház híveinek. IV. Kelemen pápa ugyanis 1344-ben egy délmagyarországi görög hitű monostor ügyében fordul Lajos királyhoz.

„Tudomásunkra jutott, — írja levelében a pápa — hogy Magyarország szélén, a kalocsai érseki megyében, a rácok felé a szent Demeterről elnevezett görög monostor van, melyben eredeti alapításától kezdve görögök, magyarok és szlávok szolgáltak és mindenik nemzetbelieknek külön-külön lakásaik voltak. A görög patriarcha abba görög apátot szokott volt kinevezni, *aki egy magyarországi praelatus alá sem tartozott, hanem egyedül a patriárchától függött.* Az utolsó apát halála után a patriarcha nem nevezett ki új apátot és más praelatus sem vette gondjaiba a monostort s ez így aztán tíz év óta apát nélkül van. A laikus hatalom közben elragadta a monostor javait s még a görög rítusu istenítisztelet is majdnem megszűnt.”

Kelemen pápa ennél fogva Vitus nyitrai püspököt rendelte ki a monostor világi és egyházi gondozójául, mert

¹ „Si in partibus eorundem Wolachorum erigeretur ecclesia cathedralis et episcopus praeficeretur eidem, cum ipsi Walachones, ut dicitur, de solo ministerio Ungarorum non sint bene contenti.”

Theiner: Idézett munka és hely.

Fr. Müller: Idézett munka és hely.

annak ügyeit katolikus és hű személyekkel akarja rendeztetni. Meghagyja, hogy szerezze vissza elszedett birtokait s jövedelmeit, melyeket belátása szerint a monostor javára használhat fel, de azokból semmit el ne idegenítsen s az előbbi apátokhoz hasonlóan gyakorolja az egyházi és világi jogokat, személyesen vagy helyettese útján.

Gondja volt azonban a pápának arra is, hogy ez a nagylelkűen gondjaiba fogadott monostor többé a keleti egyház kezébe ne jusson, hanem véglegesen a római katolikus egyház birtokát képezze. Meghagyja ugyanis az említett administratorul kiküldött nyitrai püspöknek, hogy helyezzen belé latin-katolikus benedekrendi fekete szerzeteseket, (de monachis nigris latinis catholicis sancti Benedicti) s kellőképen gondoskodják róluk, hogy istenítiszteletet tarthassanak. Ezek, az administrator vagy helyettese halála után, apátot választhatnak, de ezt már ottani megyés püspök erősítse meg.¹ Kitűnik ebből az intézkedésből, hogy Magyarországon 1344-ig görög keleti püspökség nem volt s az itt lévő görög hitű monostorok a konstantinápolyi patriarcha fenhatósága alatt állottak.

Hogy a görög keleti egyháznak kezdetben magyar hívei is voltak, az kétségtelen. Később azonban ezek a nyugati egyházhoz csatlakozva, nyomukat már nem igen találjuk s a keleti keresztyénség hívei a bevándorolt görögök, bolgárok, oláhok közül kerülnek ki, kik már a Balkánról hozták magokkal vallásukat, mely az ott lakó szlávok körében uralkodó vallás volt. A görög keleti egyház hívei voltak a bolgárok is, kiknek nyelvét egyházi lithurgikus nyelvvé fogadták többi szláv balkáni szomszédaik. Bazileos görög császár 1018-ban megdöntötte a bolgár birodalmat, de megmaradt a bolgár egyház s feje János igumen lesz, székhelyét Ochridába helyezve. A hódító bizanci császár 1020-ban három chrysovvallal megerősíti a bolgár egyház

¹ Fejér: Idézett munka. IX. I. 223. l.
Theiner: Idézett munka. 372—373. l.

jogait s egyúttal egész Bulgária területén lakó oláhokat az ochridai érsekség alá rendeli, függetlenítvé a bizanci görög egyház főhatóságától. Ezt a kiváltságot 1272-ben Paleologos Mihály ismételten megerősíti.¹ 1186-ban a bolgár érsek elismeri a római pápa fenhatóságát, de már 1272-ben szakadás áll be s ezzel ismét visszaszáll az egyház függetlensége. Históriai tény, hogy az oláhok amint a történelem színpadán szerepelni kezdenek, a bolgár egyház joghatósága alatt állanak s Erdélyben görög keleti oláh püspökségről, önállóan szervezett oláh egyházzal hosszú ideig szó sem lehet. Létesülésök összeesik a havasalföldi és moldvai vajdaságok megalakulásával. De a két vajdaságban szervezett oláh egyházak sem rendelkeznek önálló hatáskörrel, hanem egyházi téren úgy a havasalföldi, mint a moldvai metropolita felett, a konstantinápolyi patriarcha gyakorolja a fenhatósági jogot.

Az oláhság nagyobb méretű bevándorlásánál természetesen velők jönnek papjaik is s szerzeteseik, a kalugerek, de az erdélyi oláhságnál görög keleti hierarchikus egyház-szervezetnek a XV. század végéig nyomára nem találunk.

Oláh történetírók (Baritiu) jóllehet már 1348-ban Gyulafehérvár székhellyel oláh püspökségről tudnak, ezt azonban elfogadható, hitelt érdemlő históriai adatokkal igazolni nem tudják. A XV. században találkozunk ugyan itt-ott egy-egy oláh püspök, vladika nevével, de ezek voltaképen nem egyebek, mint igumenek, püspöki iurisdic-tioval felruházva. I. Mátyás király egy 1479-ben kelt oklevelében Joannicius, nándorfehérvári görög keleti metropolita kérésére, a máramarosi oláh papokat felmenti az adófizetés kötelezettsége alól s a metropolita alá rendelte őket. Fel-tűnő, hogy Mátyás a szerbiai főpap kérésére adományoz kiváltságot. Jóllehet a vár magyar fenhatóság alatt áll, de a metropolita, mint idegen ország egyházi méltósága, magyar-

¹ Jireček Constantin : Geschichte des Bulgaren. Prag. 1876. 214. l.
Pič Jos. : Über die Abstammung der Rumänen. Leipzig, 1880. 63. l.

országi ügyekben hatáskörrel nem bírt, mindazonáltal megtörtént, hogy a magyarországi oláhság ügyeiben, tényleg nem hazai főpap gyakorolt befolyást. Másfelől azonban ez is amellett bizonyít, hogy a görög keleti oláh egyháznak ez időben püspöke még nem volt az országban. Oláh történikusok azonban ezt merész hypothesis-sal megdönteni igyekeznek s az említett metropolitát, támaszkodva a két város hasonló hangzású latin elnevezésére, Gyulafehérvárra teszik.

Az első hiteles adat az erdélyi oláhság egyházszerzetére, II. Ulászlónak 1494-ben kiadott okleveléből mutatható ki. Ebben ugyanis, a király jóváhagyja Antonius konstantinápolyi patriarcha intézkedését, aki a Balitza vajda és Dragos mester által Szent Mihály tiszteletére alapított kolostort egyenesen a saját felügyelete alá helyezi s Pachomiust a kolostor igumenjévé és egyuttal a körülakó görög keleti hitű oláhok exarchájává teszi.

Bizonyos tehát, hogy az oláhok első egyházi szervekedése a vajdaságokból indult ki s hogy ennek középpontjai a kolostorok voltak. Erdélyben a XV. század végén pedig még nem volt az oláhságnak igazi főpapja, hanem egyházi ügyekben a havasalföldi metropolitának, mint legfőbb egyházi hatóságnak voltak alárendelve. Jóllehet vallási ügyeiket külföldről intézték s hitéleti dolgaikba a római egyház nem avatkozott, de azért ettől teljesen függetlenül nem lehettek, amennyiben egyházi adó fizetésére ők is kötelezve voltak. Ez adófizetés terén azonban a királyi adományok meglehetősen kiváltságokkal ruházták fel az oláhokat. Nevezetesen felmentették őket a rendes egyházi tized fizetése alól s adójuk csupán az ötvened fizetésében merült ki. 1398-ig még a püspöki birtokon sem volt az ötvened beszolgáltatásán kívül rájuk nézve más adó kötelező, ekkor azonban Zsigmond király megszüntette kiváltságukat s őket is a rendes, szokásos tized fizetésére kötelezte. Rendeletét azzal indokolván, hogy a püspök

bandériumot köteles kiállítani, a káptalanok pedig egyéb pénzbeli fizetésre kötelesek, ezeknek fedezésére pedig nem elegendő a három nemzettől befolyó adó s így az oláhok megadóztatása is szükségessé válik.¹

Megelőzőleg Kún László a kiváltság adományozás terén még messzebbre ment, amennyiben megengedte a gyulafehérvári káptalannak, hogy Fyled és Enusd birtokaira hatvan oláh háznépet telepíthessen le, de elrendelte, hogy azoktól semmiféle adót, sem ötvenedet, sem tizedet ne szedhessenek. Ezt a kiváltságot III. Endre király is megerősítette, amint egy 1293-ban kiadott oklevelében olvassuk: „Mínthogy nagybátyánk, néhai László király megengedte a gyulafehérvári káptalannak, hogy 60 oláh háznépet telepíthessen Fyled és Enusd birtokaira s azoktól semmi királyi adó, úgymint ötvened, tized vagy egyéb ne szedessék, mi tisztelvén és üdvösnek tartván László királynak adományát, azt részünkről is megerősítjük, meghagyván minden adószedőinknek, hogy a káptalannak 60 számig menő oláhjaitól se ötvenedet, se tizedet, se egyéb adót ne követeljenek.”²

Az oláhoknak a fennebb említett tized-adó alóli felmentése azonban nem személyre szólt, hanem a föld-birtok viszonyokon alapult. Nagyobb részük ugyanis a lakatlan, erdős vidékre volt telepítve és itt állattenyésztéssel foglalkoztak. Mínthogy földjeiket a királytól kapták s kötelességükké volt téve az erdőségek irtása, ennek fejében élvezték a tized-adó alóli mentesítés jogát. Idővel, az erdőségek kiirtásával mívelhető földterületek tulajdonosaivá lettek, adómentességek azonban a változott föld-birtokkal sem szűnt meg, lévén a föld a kiváltságadományozás alapja. Ilyenformán keletkezett az az állapot, hogy

¹ Benkő: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transylvanicam* stb. Viennae, 1781. II. 321 l.

² Jancsó Benedek: *Román nemzetiségi törekvések*. Budapest, 1893. I. k. 207. l.

az oláhok, kik immár épen olyan földművelők voltak, mint a magyarok, székelyek vagy szászok, az adófizetés terhe alól felmentést élveztek, ellentétben az utóbbiakkal, kiknek kötelességük volt a tized-adó rendes fizetése, lévén ők kezdettől fogva földművelők, ha azonban az oláhok, kiváltságos földjeiket elhagyva, a székelyek, magyarok vagy szászok által lakott földekre, az u. n. „*Terrae Christianorum*“-ra költöztek, kiváltságuk megszűnt s ők hasonlólag kötelezve voltak a tized megfizetésére. A királyi várbirtokokon lakók is élvezték a tized-adó mentességét s az általuk művelt földek fejében csupán bizonyos munkák teljesítésére voltak kötelesek, a vár építése, jókarban tartása s élelmezése körül. E szolgáltatokon kívül más teher csak akkor háramlott rájuk, ha azt a birtokadományozásokat a királyi adománylevél külön feltüntette. Ennek 1301-ben találjuk példáját, amikor Vencel király az oláhfalvi oláhok Urs nevű kenézésnek kiváltságlevelet adott, szabályozva benne a község jogait s kötelességeit, az utóbbinál fel-
említve, hogy a rendes várszolgáltatokon kívül kötelesek még az udvarhelyi egyháznak képét is fizetni.¹

Ami a vallási dolgaikat illeti, említettük, hogy a pápák nem jó szemmel nézték görög keleti voltukat s ennek folytán nem győzték eleget biztatni a magyar királyokat, hogy erélyesen lássanak hozzá áttérítésökhöz s minél buzgóbban igyekezzenek őket az egyedüli üdvözítő római egyház szárnyai alá terelni. A királyok azonban korántsem tartották olyan fontos dolognak s nem is fáradoztak sokat ennek elérésén, hanem megelégedtek azzal, hogy a vajdákat és kenézeket kötelezték a katolikus vallás felvételére s itt már aztán teljes sikerrel jártak el.

I. Lajos király rendeletileg mondja ki, hogy kenéz csak az lehet, aki a katolikus hitre tér s ha nem katalizál, elveszíti kenézségét. Ezt a rendeletet Zsigmond is

¹ Jancsó B.: Ügyanott. I. k. 234 l.

megerősítvén, 1424-ben újra kiadja. Meghagyja egyúttal a boszniai vicariatusban lakó minorita-rendű szerzeteseknek, hogy akik Karánsebesen, Hátszegen és Orsován laknak, gondjuk legyen arra, hogy se nemes ember, se kenéz ne tarthasson keleti hitű pópát, mert ha tart, megfosztják birtokától. A sebesi várnagy a maga kerületében egy pópát se tűrjön. Katholikus ne köthessen házasságot schizmatikussal és viszont. Nemes ember és kenéz, de még a paraszt is köteles gyermekeit katolikus pappal megkereszteltetni s aki mégis óhitű pópával kereszteltetett, elveszti birtokát; a keresztelő pópának pedig, bárhol lakjanak is az országban, Sebes, Mihály és Hátszeg kerületében nem szabad tartózkodniok.¹ A köznép azonban erőszakos térítésekkel nem zaklatták, csak a kenézekre nézve volt kötelező a katholizálás. Az így áttérített kenéz azután, különösen ha még hozzá nemességet is kapott, vallását elhagyva, nemzetiségétől is elszakadt s rövidesen színmagyarrá válik. A köznép azonban megmaradt régi hitén, térítésével a királyok nem sokat törődtek, de nem szorgalmazta maga a magyarországi katolikus egyház sem, mert anyagi haszon úgy sem járt volna vele, tekintettel tized-adómentességükre. Élt tehát a nép ősi görög keleti hitében, vallásáért a magyar királyoktól s a magyar katolikus egyháztól keveset háborgatva, Havasalföldön felszentelt óhitű papjaik vezetésével, anélkül azonban, hogy clérusuk a reformáció idejéig valamilyes politikai szerepet játszott volna.

1557-ben Izabella királyné a felsődiódi kolostor iguménjét püspökké nevezte ki s ezzel már némi hierarchikus forma kerül egyházukba. Az önállóan szervezett oláh egyház azonban csak később s épen a reformáció hatása folytán alakul ki véglegesen.

¹ Comes Ignatius Batthyany: „*Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium.*“ Alba Carolinae. 1785. III. 405. l.

VIII. FEJEZET.

A reformáció terjesztése és hatása az oláh nép között.

Melanchton és Crusius tervei a görög keleti egyház reformációját illetőleg. — Az evangélikusok hittérítői törekvései. — Wurmloch levele Hess Jánoshoz. — A brassóvidéki oláhok reformációja. — Katholikus ellensúlyozási törekvések. — Kálvini reformáció az oláhok között. — Protestáns egyházi könyvek és iratok oláh nyelvre fordítása és terjesztése. — Az első oláh református püspök és jogköre. — Az 1566-iki szebeni országgyűlés határozata a görög keletiek ellen. — Magyarázata. — A rendek panáza a görög keletiek ellen az 1568-iki tordai országgyűlésen. — Tordasi Pál, az oláhok második református püspöke. — Az 1569-iki országgyűlés megállapítja az oláh protestáns lelkészek javadalmazását. — A görög keleti vallás mint „*tolerata religio*”.

Melanchton Fülöpnek, a „*praeceptor Germaniae*” névvel megtisztelt nagy német reformátornak messze kiható tervei voltak a protestáns hit terjesztése terén.

Nem elégedett meg a katolikus egyház megbontásával, hanem figyelmét a reformáció viharaitól távol álló s annak harcaiban részt nem vevő keleti egyház felé fordította. Jól tudta s szem előtt tartotta a jövőt, hogy a nagy akciót még hatalmasabb reakció követi. A katolikus egyház, ha felriad abból a nagy zsibbadásból, amelybe a reformáció hirtelen fellépése és ellenállhatatlan gyors terjedése ejtette, nem késik megindítani a küzdelmet s minden erejét felhasználja, hogy elveszett hatalmát visszaszerezze. A bekövetkezendő nagy küzdelmekben mérhetetlen erőt nyerne a protestantismus, ha megnyerhetné elveinek a

keleti egyházat. Az orthodox hit a maga dogmaival amúgy is közelebb áll a reformált valláshoz, mint a latin egyház s az a századok óta uralkodó ellenszenv, mely napkelet egyháza s a pápás egyház között fennáll, elérhetővé tette azt a gondolatot, hogy a protestantismus megerősödvé a görög egyházzal, döntő csapást mérhessen az egyetemes katholicizmusra. Ez a gondolat vezette Melanchtont, amikor az összeköttetést kereste a görög keletiekkel s ebben fáradozott legkedvesebb tanítványa, Crauss-Crusius Márton, a tübingai egyetem görög professzora. Évek hosszú során keresztül levelezésben állott Jeremiás konstantinápolyi patriarchával s terjedelmes fejtegetésekben ismertette a reformáció sarkalatos tételeit, igyekezett megnyerni az új eszméknek s ezáltal kitűzni a protestantismus zászlóját napkelet egyházára.

Nem kis örömmel fogadta tehát a német reformáció az erdélyi események hírét, amelyből kiviláglott, hogy a reformált vallás a görög keletiek között is megkezdte térítő munkáját.

A protestánsok figyelme legelőbb a Brassóban lakó orthodox hitű görögök felé irányult s ezek megtérítésére történik az első lépés. Görög nyelvre fordítva kezükbe adják Luther kátéját, hogy a lutheri reformáció hitelveit velük megismertette, a protestáns vallás befogadására bírják. Egy századdal későbbben élő protestáns egyházhistórikus a következőkben emlékszik meg a keleti egyház térítésére irányuló eme első kísérletről:

„Brassóban sok görög lévén, — írja Haner György egyháztörténetében, — az igen tudós Wagner 1544-ben a kátét görög nyelven adá ki, mit a németországi egyetemek nagy örömmel fogadtak. Csak az oláhok nem részesülének a világosságban; igen tudatlan pópáik, kik alig tudják vala szokott énekeiket olvasni, megveték az új szertartást és hitcikkeket.“¹

¹ G. Haner: Historia eccl. Trans. 205. l.

Ugyancsak Wagner nyomatja és adja ki Benkner János brassai bíró ösztönzésére 1550-ben az új testamentumot görög nyelven s a kátével együtt terjeszti a Brassóban lakó görög kereskedők között.

A görögök térítése után sor kerül az oláhok reformálására, kiknek azonban „igen tudatlan pópáik megvetik az új szertartást és hitcikkeket.” A térítés legnagyobb fegyvere azonban a saját nyelven való igehirdetés. A szász reformátorok erről is gondoskodnak. Megjenik Luther heidelbergi káteja oláh nyelvre lefordítva s cyril betűkkel kinyomatva, Mahler Fülöp vagy a kor latinizáló szokása szerint Philippus Pictor kiadásában még ugyanazon évben, amint azt Nagyszeben város számadási könyvének egykorú bejegyzéséből olvashatjuk.¹ Megemlékezik erről a beszercei Wurmlach Adalbert, aki 1546-ban Hess Jánosnak a következőket írja levelében:

„Van itt egy nép, amely nemcsak szokásaival és nyelvével, hanem vallásával is különbözik tőlünk. Oláhnak nevezzük. Ez, habár Krisztust vallja, még sem volt Róma egyházának alávetve soha. Szertartásai egészen eltérnek a mienktől. Folyóban keresztelnek, az úrvacsorát kovászos kenyérral és borral veszik magukhoz. Az evangéliumot és Pál apostol leveleit nem a maguk nyelvén olvassák, hanem idegen nyelven, melyet úgy nevezünk: „*die Racische Sprach*”. Ezt a nép nem érti, ha papja még nem magyarázza. A mi-eink közül sokan tökéletesen tudják e nép nyelvét. A káté erre van fordítva és Szebenben (mely város nekünk erdélyi szászoknak fővárosunk) úgynevezett rác betűkkel kinyomatva, melyek némileg hasonlóak a görög betűkhöz. Sokan a pópák közül mint szentkönyvet, úgy fogadják azt, de sokan egészen elvetik.”²

¹ „Ex voluntate dominorum dati sunt M. Philippo Pictori pro impressione Cathedismi Valachi bibale 2 fl.”

² Heinrich Wittstock: Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösner-Gaues. Wien, 1858. 59. l.

E káté oláh nyelvre való fordításával veszi kezdetét az oláhok reformációja s ez volt a térítésükre szánt hatásos segédeszköz. Legelőbb is ezt akarták elfogadtatni az oláhokkal s az ebben foglalt protestáns hitelvek megtanításával remélték őket megnyerni a reformáció számára. Brassó város járt elől e téren is a példával. Amint Fuchs Márknak, Brassó egykorú evangélikus lelkészének 1559-ben kelt feljegyzéséből olvassuk: „Ugyanezen évben március 12-ikén Benkner János a város tanácsosaival együtt reformálta az oláhok egyházát, akiknek meghagyta, hogy tanulják meg a kátét.”¹

Nagyonfontosságú volt ez a könyv már azért is, mert ez volt az első oláh nyelvű irodalmi termék, sőt egyáltalán nyomtatott munka Magyarországon. Eddig az oláh görög keleti egyház összes vallásos könyvei, az ó-bolgár egyházi nyelv folytán, szláv nyelven készültek, amelyet a nép egyáltalán nem s a pópák is csak részben értettek. A reformáció felszabadítja a népet az idegen nyelv nyüge alól és saját nyelvükön készült vallásos könyvet ad a papok kezébe. Természetes, hogy amilyen örömmel vették és szentkönyvnek tartották magok az oláh papok, épen olyan ellenszenvvel fogadták a papság szláv-bolgár tagjai. Sajnos, hogy ennek a kétségkívül becses irodalmi emléknek, melyet Cipariu, oláh történetíró: „*Invetatura crestinească*”-nak nevez, egyetlen példánya sem maradt korunkra, mert a keleti egyháznak Rómával való unióján munkálkodó jezsuiták buzgósága gondoskodott róla, hogy még nyoma se maradjon annak, hogy az oláhság egy része valaha a protestáns

¹ „Anno 1559. d. 12 Martii Joh. Benkner cum reliquis senatoribus reformavit ecclesias Valachorum et praecepta Catecheseos illis discenda proposuit.”

A „*Chronicon Fuchsio Lupino Oltardinumból.*” Közli: Joseph Trausch.

„*Schriftsteller-Lexicon, oder biographisch-literarische Denkmäler der Siebenbürger Deutschen.*” Kronstadt 1868—71. I. k. 103—105. l.

vallás követője volt. Az első oláh nyelven kiadott munkát több is követte, úgy, hogy amint Cipariu balásfalvi kanonok írja, az első hét oláh nyomtatvány Erdélyben a XVI. században, a protestánsok által adatott ki.

A mindinkább tért veszítő római katolikus egyház, látva Erdélyben a reformáció rohamos terjedését, amely már a görög keletiek áttérítésével is igyekezett erejét növelni, szertehulló hatalmát legalább az utóbbiak katholizálásával szerette volna erősíteni. Erre a törekvésre vall ugyanis az 1545-ben október 28-ikán Tordán hozott országgyűlési határozatok IV-ik articulusa, mely a görög keleti vallású oláhok házassági jogát szabályozva elrendeli, hogy akik nem élnek törvényes házasságban, azok a római katolikus egyház törvényei szerint kössenek házasságot, aki pedig másként cselekszik, fejét veszítse.¹

Ez erőszakos, önző határozatnak azonban, mely semmi esetre sem viseli magán a vallásszabadság bélyegét, nem sok eredménye lett. A reformáció kérdése sokkal inkább igénybe vette az intéző körök figyelmét, minthogy e rendelet megtartását szigorúan ellenőrizhették volna. A katolikus egyház hatalma pedig ez időben már annyira megrendült, hogy bajosan tudta volna irányítani az államhatalom ténykedéseit. Nem is ezen múlt, hogy a szász reformátorok nagyobb eredményeket nem tudtak elérni az oláhok áttérítésénél, hanem a körülmények akadályozták s a reformálás módja nem volt megfelelő. Nehéz feladatra vállalkoztak kétséggkívül. Az a tudatlanság, mely általában az oláhokat jellemezte, a kulturának olyan alacsony foka, vagy még

¹ Art. IV. Quia Walachi fidem Christi profitentes, turpiter raptó, et non matrimonio legitimo utuntur, ad enitandam peccati fomitam, statutum est, ut a modo Valachi ritu Romanae Ecclesiae in Sacro Sancti Matrimonio puellam seu milierem desponsare, et matrimonio contrahere, ac juxta Regni consuetudinem cum uxoribus jurare debeant et teneantur. Contrarium facientes Capite puniantur."

Monum. Com. Reg. Trans. I. 223. l.

inkább teljes hiánya, amely papjaikra is kiterjedt, amint azt Haner is feljegyezte róluk, hogy alig tudták még szokott énekeiket is olvasni, az a szellemi hátramaradottság valóban nem volt alkalmas arra, hogy fogékonyakká tegye őket magasabb szellemi mozgalom megértésére. De elhibázták a szász lutheránusok térítő munkájukat már azáltal is, hogy jöllehet saját nyelvükön írott könyveket adtak kezökbe, de amellett a német nyelvet igyekeztek szász papjaikkal egyházi nyelvül rájuk erőszakolni. Ennél aztán meg is akadt a hittérítés. Egyes gyülekezeteket pressioval, földesúri önkénnyel sikerült ugyan meghódítaniok, de a nép maga meggyőződésből, önként nem nagyon tódult a protestantismus zászlója alá, jöllehet magok a főurak is igyekeztek birtokaikon lakó oláh jobbágyaikat a protestáns hit befogadására bírni, amint azt Majláth Istvánnak egy újabban előkerült levele bizonyítja. Majláth ugyanis már 1541-ben, konstantinápolyi fogsága alkalmával a Héttoronyból levelet ír nejének, Nádasdi Annának s inti, hogy tartson ki erősen a protestáns vallás mellett és terjessze azt az oltvidéki oláhok között.¹

A reformátusok más módszert követtek. A kálvinizmus, jöllehet a világpolgári gondolkozást ápolja, de amellett népek szerint, külön-külön mégis nationalis intézményekké szervezi egyházát. Amint valahol megkezdí térítő munkáját, legelső dolga a nép nyelvét ápolni, azt foglalja írásba s viszi a gyülekezetekbe. Ezt az eljárást tartotta szem előtt az erdélyi oláhság térítésekor is. Nemcsak könyvet adott a papok kezébe, hanem megtartotta a nép nyelvét is. Az írástudatlan oláh jobbágy nem sok hasznát látta a könyveknek, mert nem tudta olvasni, bármilyen nyelven voltak is írva; ezek tehát inkább a papok javára voltak. De kapott a nép énekeket, egyházi zsoltosmákat a saját nyelvén.²

¹ Augustin Bunea : „Stăpânii Terii Oltului.” Bucuresti, 1910. Akad. székfoglaló.

² Ezek közül különösen figyelemreméltó a Todoreszku töredék-

Coresi a reformátusok által használt zoltárokat oláh nyelvre fordítva, Brassóban 1570-ben kiadta¹ s a nép ezeket megértette és megtanulta s fonetikai alapon alakult át kálvinistává. Ezt elmulasztotta az evangélikus térítés, énekeket nem fordított a nép számára s végeredményben meg is látszott a különbség az elért siker terén. Az anyanyelvnek templomban még soha nem hallott megcsendülése megragadta lelkeket s a felvilágosultabbak a XVI. század derekán már foglalkozni kezdtek az új hitnek nemcsak külsőségeivel, hanem tanításaival is. Ezért támadtak ott már a XVI. században oláh református egyházak, ahol a szász lutheránusok térítői munkássága meddőnek bizonyult.

Hogy a térítésnek említett módja milyen eredménnyel járt, mutatja az, hogy a kálvinista oláh gyülekezetek annyira elszaporodtak, hogy szükségesnek bizonyult számukra külön oláh püspökség felállítása. György de Szentgyörgy néven említik az egykorú források az oláh református egyházak első püspökét, kit a fejedelem magyar nemességre emelt s akinek a magyar püspökkel egyenlő hatalom adatott a vezetésére bízott egyházak felett. Iurisdictionja kiterjed az egész görög keleti egyházra s felügyeletet gyakorol az oláhok egyetlen törvényes jogú püspökén, az Izabella által

nek nevezett énekgyűjtemény, mely az egész európai oláhság irodalmának legelső latin betűkkel nyomtatott terméke. Egy 1516-ban nyomtatott könyvnek kötésében, a bőrtáblák tölteléke gyanánt maradt reánk ez a nagybecsű nyomtatvány s 1910-ben fedezte fel Budapesten Dr. Sztripszky Hiador. E gyűjtemény magyar eredetű református psalmoknak és dicséreteknek oláh ember által készített s hazai sajtón nyomott magyar helyesírású oláh fordítását foglalja magában s kétségtelenül bizonyítja, hogy az erdélyi kálvinista magyarságnak nemcsak a folytatás szerepe jutott ki, hanem a szászokkal majdnem egyidejűleg meg is kezdte az oláhok reformációját mindjárt a XVI. század derekán.

Lásd: Sztripszky Hiador és Alexics György: „Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban.” Budapest, 1910.

¹ Bianu-Hodos: Bibliographia românească. I. 52. l.

kinevezett Christophoruson is. Az ő szerepéből kitűnik, hogy az oláh kálvinista egyházaknak saját szervezetük volt, mert míg Christophorus, mint kinevezett püspök szerepel a keleti egyházban, addig György címe választott püspök superintendens s mint ilyen gyakorolja a reáruházott jogokat. Országgyűlés gondoskodik arról, hogy hatalma legyen a papjai felett s fegyelmi jogot gyakorolhasson az engedetlenekkel szemben, elrendelvén, hogy az egész keleti oláh clerus, püspök, papok, kalugerek neki engedelmességgel tartozzanak s aki ezt megtagadja, hűtlenség vétke miatt állásából elmozdítottassék.¹ De ugyancsak törvény védi a papok érdekeit, amikor meghagyja, hogy a püspök évenként egy forintnál többet ne szedhessen papjaitól, de ha azt vonakodnának megfizetni, joga legyen megbüntetni, degradálni az ellenszegülőket.²

Miután a református vallást is a recepta religiók közé sorolták Erdély rendjei s hatalma megnövekedvén, uralkodó vallássá lesz, erőszakosabb eszközökkel lát hozzá az oláhok reformálásához. Az 1566 november 30-tól december 31-ig tartott szebeni országgyűlés, míg egyfelől az iránt intézkedik, hogy a reformált vallást háboríthatlanul hirdethessék Erdély minden népei között, másrésről szigorú törvényt mond a görög keletiek fejére:

„A religio dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindeneknek felette, minden keresztyének isteni dolgát kelljen szem előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminemű nemzet között meg ne háboríttassék és az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és Isten ellen való káromlások közülök kitisztíttassanak és megszűnjenek, most

¹ Hurmuzaki: Documente: II. k. V. r. 602. l.

² Az 1571. január 6—14. tartott marosvásárhelyi országgyűlés végzése.

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 379. l.

is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az istennek ígéje szabadon hirdettessék kiváltképen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek és ekképen, mind magokat, mind a szegény kös-séget veszedelemre vitték.

Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak, ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendens-sel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgys az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek és mindenek csak az egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanak, hitlenségnek penájával büntetettessenek.”¹

Ez a rendelet, mely az oláh papok kényszerű áttérését célozza s amelyet annyiszor emlegetnek a sovínisza oláh történetírók, zsarnoksággal, kegyetlenséggel vádolva Erdély protestáns rendjeit, nyilván az ugyanezen évi szebeni országgyűlésen hozott végzés hatása alatt jött létre, mely a katolikus papok kiűzését szorgalmazza. Kétségtelen, hogy szigorúan ítélkeztek ugyan a rendek, amikor alternatíva elé állítják az oláh görög keleti hitű pópákat, hogy vagy elfogadják a protestáns hitelveket s meghódolnak György református püspök előtt, vagy büntetés száll fejükre. De a két reakciós törvény jogi alapja lényeges különbséget tár elénk. Míg amott, amikor a katolikus papoknak az országból való kitiltását minden további nélkül egyszerűen elrendelik, akkor olyan vallás papjai ellen lépnek fel a hatalom fegyverével, amelynek szabad gyakorlata törvényekkel volt biztosítva s az egész léte ösidők óta törvényes alapon nyugodott. Emitt pedig, mikor az ó-hitű papokat a püspök-

¹ Eder: *Adversaria* III. 1554. I. Kiadatlan kézirat a Magy. Nemz. Múzeum levéltárában.

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 326. 1.

kel való „megvetélkedésre” akarja kényszeríteni, nem sérti azoknak törvényadta jogát a rendelet, mert csupán olyan vallás híveit akarja a protestántizmus táborába gyűjteni, amelynek soha törvényes alapot nem állított, csak megtűrte gyakorlását a hatalom „*usque ad beneplacitum*.” S még itt is engedékenyebbnek mutatkozik velők szemben, amennyiben formális hitvitára kényszeríti őket a püspökkel és csak ennek eredménytelensége, illetve legyőzetésük után alkalmazza ellenök a törvény szigorát.

Nagy különbség ez kétségkívül s ha az elmondottakat figyelembe vesszük, más képet alkothatunk magunknak erről az egész „elvakult zsarnokság dühéről”, mint ezt a törvényhozást az oláhok túlzó történetíróinak javarésze elfogúlt magyargyűlölete folytán lépten-nyomon feltüntetni igyekszik. De megtaláljuk e rendeletnek állampolitikai indító okát is, mint valamennyi intézkedésnek, melyet a törvényhozás a vallási ügyekben hozott. A moldvai és havasalföldi vajdaságból beözönlő pópák, kalugerek úgy ellepték Erdélyt, hogy ez az állapot már sürgős orvoslást kívánt. Tanulatlan, alacsony szellemi színvonalon álló emberek, kik szellemiekben a kulturát hírből sem ismerő oláh jobbágytól miben sem különböztek, az erkölcsiség terén gyakran még alatta állottak, kolostorokban, falvakban tömegesen letelepedvén, valláserkölcsi tanítások helyett a babonát terjesztik s a nép nyakán élősködve a társadalom parazitáivá lesznek. Ezek ellen irányul a törvény éle, ezektől akarja az államhatalom Erdélyt megtisztítani. Ha már nem sikerül az oláh nép lelkivilágát, a korral lépést tartva, előbbre vinni, legalább a testén élősködő, de az országnak semmi hasznát nem hajtó, szellemi sötétséget terjesztő elemet igyekszik az állam lerázni magáról.

Hogy nem a fajgyűlölet s nem a görög keletiek erőszakos kiirtásának terve sugalmazta az erdélyi rendeknek e törvény alkotását, az kitetszik abból is, hogy nagyon kevés példát tud felmutatni a történelem az irányban,

hogy a gyakorlatban teljes szigorúsággal alkalmazták volna az említett rendeletet s hogy az oláh papok hittükért üldöztetésnek lettek volna kitéve. De annak igenis számtalan nyomát találjuk, hogy a papság izgatása folytán milyen ellenszenvvel találkozott sok helyen az oláh népnél a reformáció. Az új hitet terjesztő protestáns papokat több helyen kiüldözték s mindazok, akik hajlandóságot mutattak a reformált vallás felvételére, az óhitű görög és bolgár pópák üldözésével kerültek szembe. Az új vallást kikiáltották az ördög találmányának s aki azt követi, egyenesen az örök kárhozatra jut. Nem temették el halottjaikat s aki mindezek után mégis ragaszkodott az új hithez, azt a pópák a keleti egyház borzasztó átkaival sújtották. Egy szóval lehetetlenné akarták tenni a protestantismus meggyökeresedését az oláh nép körében.

1567-ben György püspök panasszal fordul a fejedelelemhez, mert papjai nem mennek a zsinatra, hogy tőle az 1566-iki országgyűlés végzése értelmében a tisztított evangéliumi tudományt tanulják, nem fizetik a köteles censust s az evangéliumi hit terjesztését mindenképen akadályozzák, olyannyira, hogy az már egyenesen „közbotrány”. János Zsigmond még ez év október 2-án közli a panaszt a papokkal és figyelmezteti őket a tordai országgyűlés határozatára s egyúttal eszükbe juttatja a pápista papok ismeretes kiűzését, azt a reményét fejezve ki, hogy a valódi evangéliumi tudomány terjedni fog az oláh nép között. A papokat pedig megfenyegeti, hogy akik rendeletének ellenszegülnek s nem engedelmeskednek kálvinista egyházuk fejének, azok a katolikus papok sorsára jutnak.¹ Elrendeli továbbá, hogy a hívek számára az evangéliumot oláh nyelven kell olvasni és magyarázni. A György püspök által ugyanakkor összehívott zsinat pedig egyenesen az oláh nyelv kizárólagos használatát teszi kötele-

¹ Jorga : Documentete Bistriței. I. p. LXIX. és II. p. LLI. Bucur-
ești, 1901.

zővé.¹ De sem a fejedelem szigorú intelme, sem a püspök és a zsinat kedvező rendelkezése nem hozta meg a kívánt eredményt.

Végre megsokalták a három nemzet rendjei is az oláh papok fanatizmusa folytán támadt zavarokat s a fejedelemhez fordultak orvoslásért. Az 1568 június 6—8-ikán összeült tordai országgyűlésen jelentve az eseményeket, kéri János Zsigmondot, hogy a görög keleti papokról szóló törvénynek érvény szereztessék. „Felségödnök aláztatosan jelentjük, — hangzik a rendek panaszszava — sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az piskepségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén, ellenek állnak, ötöt az ő tisztibe elő nem bocsátják; könyörgünk felségednek, hogy felséged országával az előbbi végezése szerént az evangéliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg.”²

Ugyanezen évben meghalt György püspök s helyébe János Zsigmond 1569-ben a fejedelemségbeli összes oláhok kálvinista püspökévé Tordasi Pált tette s erről az intézkedéséről február 8-án a beszercei tanácsot értesítvén, azt írja, hogy Erdélyország oláh egyházainak generális superintendensévé kinevezte Tordasi Pált az elhunyt György helyébe s meghagyja nekik, hogy az új püspököt segítsék abban, hogy az oláh egyházakban olá hul hirdesse az isten igéjét s megreformálja az istentiszteletet. Az új püspök papjaival október 16-án már zsinatot tart, amelynek határozatait approbálás végett a fejedelem elé terjesztették.³

¹ Jorga: „Sate și proîi din Ardeal.” Bucurëscî, 1901. 348. l.

Nova Revistă română din Bucurëscî. 41. sz.

² Ciparin: Acte și fragmente latine romanesci pentru istoria veserecei române. Blasin, 1855. 271. l.

Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 341. l.

³ Jorga: Documentele Bistriței.

A következő év decemberében Tordasi, mint pápa és oláh püspök, írt Besztercze város tanácsának, kérve, hogy az ottani vidék papjait küldje el a király által, 1571 husvétjára, az oláh egyházak rendezése végett Kolozsvárra összehívott zsinatra.

Az oláhok protestáns hitre térítésének János Zsigmond uralma alatt még csupán a kezdetét láthatjuk; rendszeres reformálásuk csak a későbbi fejedelmek, Bethlen Gábor s a Rákócziak alatt ölt nagyobb arányokat. Amikor a magyar protestantismus, amellet, hogy megveti alapját az oláh nyelvű irodalomnak, a virágzó oláh református egyházaknak egész sorozatát szervezi, hogy nemzetpolitikailag is nagyjelentőségű munkájának minden gyümölcse lehulljon később, amidőn Erdély ismét a Habsburgok kezébe kerül s a jezsuiták megkezdik rekatholizáló munkájukat.

A következő évi országgyűlés végzései már nem emlékeznek meg a görög keleti vallásról, csupán az oláhok protestáns papjainak javadalmazását állapítják meg, elrendelvén, hogy: „az oláhok az kik istennek ígését vötték, az prédikátoroknak, kik az istennek ígését igazán hirdetik kezöttek, egy-egy kalangya búzát adjon minden házas ember.“¹

Ezekben nyilvánul meg röviden összefoglalva az erdélyi államhatalomnak s a törvényhozásnak a görög keleti vallást illető összes ténykedése az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlésig, ahol a négy recepta religio törvénybe iktatása mellett, az orthodox hit továbbra is csupán a „*tolerata religio*“ korlátai között marad.

¹ Monum. Com. Reg. Trans. II. k. 365. l.

ÖSSZEFOGLALÁS.

A kitűzött kérdés tárgyalásának végére jutottunk. Elvonult szemünk előtt a nagy küzdelmek kora, láttuk miképen ment végbe Erdélyben a nagy vallási átalakulás s milyen szerepet játszott az államhatalom a vallásszabadság kérdésében. Nem tekinthetjük azonban vizsgálódásunkat befejezettnek addig, amíg nem szólunk még néhány szót azokról az indító okokról, melyeknek következményeképen létrejöttek az 1557-iki első, majd az 1564-iki második tordai s végül betetőzésképen, az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlések vallásügyi határozatai, melyek együttesen Erdély vallásszabadságának törvényes alapját képezik.

Nem volt ez a vallásszabadság csupán elvont, hirtelen támadt liberális gondolkozásnak elvi eredménye, hanem az események szükségszerűsége, az állampolitika érdeke hozta létre. Az államhatalom gyenge volt ahhoz, hogy a társadalomnak vallási felekezetek alapján való elkülönülését megakadályozhatta volna. Nem is nyúlt erősebb kézzel az események menetébe, csupán arra szorítkozott, hogy a rendet fentartsa s az állam gépezetének zavartalan munkáját biztosítsa.

A szabad vallásgyakorlat tényleg előbb megvolt már s mihelyt valamely felekezet hívei elég erősnek érezték magokat, élvezték is azt a szabadságot.

Nem a törvények adták meg Erdély vallásszabadságát, hanem a már tényleg kivívott vallásszabadságot szentesítette a törvényhozás. Az államhatalom belátta, hogy nem akadályozhatja meg a különválást, ennél fogva figyelmét csak

arra fordította, hogy az új változások az ország erejét s tekintélyét ne csökkentsék. Mihelyt tehát félig megértett vallási tanoktól fanatizált tömegből rendezett egyházzá fejlődött valamely felekezet, tanult egyházi rendje és tekintélyes világi hívei országos tekintélyt kölcsönöztek neki s meg volt a garancia arra nézve, hogy rendbontó elem helyett az állam szervezetébe szorosan beilleszkedő, a haza javán munkáló értékes államfentartó elemet nyernek, a törvényhozás sem késett részére a békés fejlődés lehetőségét biztosítani.

Az említett kellékeket s az állam rendje zavartalan épségben tartásának biztosítékát csak egy egyház nem tudta nyújtani: a görög keleti, melynek hívei, bár számra nézve legtöbben voltak, de megbízhatatlan, politikai szerep és súly nélkül való műveletlen tömegből állván, önmagából nem fejlődhetett s nem volt képzett clerusa, sem világi tekintélye, mely a szabad vallásgyakorlat törvényszerű biztosításáért küzdhetett volna, így nem is kapta meg azt. Ténylegesen azonban egyformán a négy recepta religio bármelyikével, szabadon imádhatta istenét saját szertartása szerint, senkitől sem háborgatva, napkelet egyháza.

Az elmondottakból világlik ki Erdély urainak bölcsesége, állampolitikai éleslátása s türelme a vallás terén, hogy bár eltérő vallási eszmék hívei voltak, de az állam érdekét, zavartalan, békés fejlődését helyezve előtérbe, közös akarattal emelték törvényerőre a vallásfelekezetek egyenjogúságát.

